

RECENSIONES BIBLIOGRÁFIQUES

Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, *Felipe II y el clero secular. La aplicación del Concilio de Trento*. Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V. Madrid 2000. pp. 443.

Remodelación de la tesis doctoral del autor defendida en 1999 en la Universidad de Toulouse-Le Mirail, consistente en una documentada y sólida investigación a propósito de la política eclesiástica del rey Felipe II y sobre la aplicación de la Contrarreforma tridentina en los reinos hispanos de Aragón y Castilla. El autor examina la participación hispana en los principales debates de la tercera etapa del Concilio de Trento (1560-1563) y la recepción del Concilio tridentino por parte del rey Felipe II (sin silenciar la lucha por la interpretación de Trento y la diversa manera de aplicarlo a través de los concilios provinciales, pp. 97-169). En una segunda parte de la obra se estudia el Patronato Real, ampliado en tiempos de Felipe II (pp. 201-210) junto con las divergencias entre la Corona y la Santa Sede a propósito del episcopado. Antes de tratar el espinoso tema del control del clero por la Corona en la lucha por la interpretación del Concilio, el autor trata de la reforma de los cabildos catedralicios llevada a cabo por la monarquía (pp. 291-330). Contiene una relación de fuentes y bibliografía (pp.13-14 y 401-428) y un completo índice onomástico en pp. 429-441. Ignasi Fernández Terricabras a lo largo de su investigación ha sabido poner de manifiesto la clara voluntad del rey Felipe II y de sus ministros de controlar el clero de sus reinos, aprovechando para ello la estructura jerárquica diseñada por la propia Iglesia de la Contrarreforma, ya que Felipe II, amparándose en el privilegio del Patronato Real, se afirmó claramente como el jefe de la Iglesia hispana, tomando el propio monarca la iniciativa de convocar los concilios provinciales encargados de definir las nuevas reglas, ya que entendió la recepción del Concilio de Trento en sus dominios como un problema de Estado, opción que originó muchos problemas con Roma, que veía en la actitud de Felipe II demasiados paralelos con Enrique VIII de Inglaterra, creador de una Iglesia de Estado vinculada al Rey y no al Papa, tal como tiempo después lo postularían también las tesis galicanistas de los reyes de Francia.

V.S.

Antoni M. ALCOVER, *Obres completes*, I: Quatre anys de Vicari General. 1898-1902. Edició i introducció a cura de Maria Pilar Perea. Amb una presentació de Francesc de B. Moll (Obres completes de Antoni M. Alcover, I), Editorial Moll, Mallorca 2003, 416 pp.

L'empresa d'editar les obres completes de mossèn Alcover s'integra en la celebració del centenari del naixement del seu gran deixeble i continuador Francesc de B. Moll. L'edició comença directament amb la reproducció del diari del Vicari General del bisbe Pere J. Campins. A la nota editorial, hi llegim els criteris ortogràfics que Moll va aplicar a l'edició de les *Rondaies mallorquines*, per tal que les obres es publiquin segons una normativa ortogràfica uniforme. És evident que aquest criteri facilitarà la lectura alhora que posarà una mica d'ordre en l'ortografia que mossèn Alcover va treballar com pocs, però, també que va tractar a vegades d'acord amb el seu humor canviant.

No llegim cap proposta editorial que descriu el programa d'aquestes obres completes. Sabem que inclouran les esmentades *Rondaies*, de les quals hi ha editades tres volums en el mateix format que aquesta col·lecció que ens ocupa. Per tant, per ara desconexem l'ordre i l'abast d'aquesta edició.

Quant al volum primer, la narració del Vicari General en els anys de trànsit entre els segles XIX i XX és prou interessant i important. Interessant per les notícies directes que conté i per l'enginy i capacitat narrativa de l'autor, i important, perquè som en una etapa històrica de Mallorca i de la cultura catalana sense parió. Són els anys en què Alcover projecta el *Diccionari*, en què s'implanta el nou pla d'estudis del Seminari de Sant Pere de Mallorca, d'acord amb el qual per primera vegada s'hi ensenyarà història, llengua i literatura de Mallorca. Són anys en els quals comencen els conflictes amb l'Institut d'Estudis Catalans. La introducció magnifica la importància de l'edició del *Compendi de Doctrina Cristiana*. En realitat, Alcover a la biografia del bisbe Campins que va compondre ja va ponderar la tasca feta aleshores, la qual, en realitat és ben poca, car ell, mossèn Costa i Llobera, se serviren els comissionats, d'un compendi fonamentalment ja editat al segle XVI, i repetidament publicat en els segles posteriors. Molt més interessant és el context de la convocatòria i celebració del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, i de la publicació de la *Lletra de convit*, publicada el 1901.

Alcover va ser un actiu soci de la Societat Arqueològica Lul·liana, amb publicació d'articles i fins i tot «rondaies». Va intervenir en els conflictes entre els integristes d'*El Àncora*, aleshores sota influx de Miquel Maura, rector del Seminari.

Una polèmica que enverinà Mallorca va ser la que Segimon Pey-Ordeix va promoure des de la revista *El Urbión*, que ha estat ja estudiada. Un personatge del qual hi ha també publicada una certa correspondència és el capellà Pere Antoni Melis, el qual ja el bisbe anterior havia corregit per les seves idees integristes.

L'abast de l'influx d'Alcover és una mostra de com l'església establerta a Mallorca durant la segona meitat del segle XIX havia assolit una nova presència, sovint amb persones molt ben formades. L'empenta del bisbe Campins i del seu vicari general encara l'envigoriren més.

La decisió del bisbe Campins de nomenar un personatge com Alcover com a vicari general és sorprenent. Però el diari ens mostra que els esforços per pacificar els preveres en conflicte i per exercir una administració eclesiàstica justa foren notables.

Uns acurats índex de conceptes, de noms, onomàstic i toponímic contribueixen a aprofitar millor l'obra.

Josep AMENGUAL I BATLE

Antoni M. ALCOVER, *Obres completes*, II: Materials biogràfics i ideològics, I: *Estudi sobre el Dr. Feliu Sardà. Desatinos de un protestante. Algo sobre la extinción de la Compañía de Jesús*. Edició a cura de Maria Pilar Perea. Presentació de Pere Fullana (Obres completes de Antoni M. Alcover, II), Editorial Moll, Mallorca 2004, 396 pp.

Les tres obres de mossèn Alcover reeditades en el volum que presentem són prou significatives. Pertanyen a un personatge singularment fidel a l'Església, encara que de vegades s'extralimités.

En primer lloc, hem d'esmentar la doble versió castellana i catalana de *l'Estudi sobre el Dr. Feliu Sardà i Salvany i el seu apostolat a Mallorca*, en què Alcover ofereix el relat de la seva amistat i cooperació amb l'autor d'*El liberalismo es pecado*. Com ho mostra Pere Fullana a la seva presentació, Sardà i Salvany va ser molt llegit i seguit a Mallorca. Els anys 1950 encara era llegit en certes cases religioses, no tant en les seves produccions polèmiques, sinó en la seva aportació a la pietat. El record de Sardà i Salvany li serveix per a mostrar com l'integrisme mallorquí havia arribat a uns extrems inadequats. Tot i que mai no se n'alliberà, Alcover es distanciava d'aquelles manifestacions, com és palès en el primer volum d'aquestes obres completes. Alcover, mentre mostrava el sentit d'un integrisme disciplinat, obedient als bisbes, donava a entendre com allò que el movia era un amor incondicional a l'Església, com Sardà i Salvany. Ara bé, com observa el presentador, ni les relacions de Sardà i Salvany amb els bisbes foren tan suaus, ni l'integrisme mallorquí havia facilitat la tasca al bisbe J. M. Cervera. D'altra banda, aquesta obra fins ara inèdita, havia estat utilitzada solament per alguns historiadors, i ara serà a l'abast general dels lectors interessats.

Tres edicions, i la darrera amb un tiratge superior a molts llibres actuals va assolir el 1895 el fulletó *Desatinos de un protestante*, una diatriba satírica contra la doctrina evangèlica. Les minories protestants a Mallorca varen provocar les ires de certs missioners, dels bisbes i de determinats sectors catòlics de Mallorca. Aquesta reacció fa entendre que aquests grups eren molt nombrosos i amb un gran influx, cosa ben lluny de la realitat. Una de les comunitats era a Capdepera. Alcover intervingué en una polèmica per defensar el vicari d'aquell lloc i desacreditar la comunitat metodista, sense endinsar-se gaire en les doctrines que professava. D'aquí que amb un llenguatge manllevat a vegades a les seves

«rondaies», desqualifica els protestants, començant per Luter. Les conseqüències foren nefastes per a aquell grup, car l'Ajuntament els féu tancar l'escola.

El volum acaba amb el breu estudi apologètic *Algo sobre la extinción de la Compañía de Jesús*, publicat el 1896. La coherència de l'obra no s'ha de cercar a partir de la vida religiosa, sinó de la consideració dels jesuïtes com a una institució modèlica per a l'integrisme. Tot i que va ser Climent XIV qui va suprimir la Companyia, Alcover culpa els regalistes d'haver obligat el papa a prendre aquella decisió. Alcover pogué experimentar com en les lluites del seu temps, els jesuïtes que hi havia a Mallorca s'escairaren cap a l'integrisme més dur, fins al punt que el bisbe Cervera hagué de moderar aquelles postures que, d'altra banda, com mostra la correspondència amb el Provincial, havia allunyat bona part dels fidels que freqüentaven Montision.

El volum es tanca amb un índex onomàstic i toponímic i un altre general.

El servei a la història religiosa, política i cultural que ofereix aquest volum és palès.

Josep AMENGUAL I BATLE

Maria Assumpció ZAPATA I BUXENS, *La baronia Desbosch del Maresme. Una jurisdicció feudal en l'Edat Moderna*. Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana 2004. 541 p.

Estem davant l'edició d'una ben digna tesi doctoral presentada a la Universidad Nacional de Educación a Distancia, i qualificada amb «Excel·lent cum Laude». La seva autora ha volgut analitzar la llarga etapa que va des de darreries del segle xv fins a les darreries del xviii, a les envistes de la Revolució Francesa i les seves repercussions sobre el territori català; es a dir, se situa en plena Edat Moderna, a partir de la implantació en l'àmbit hispànic del sistema de govern de monarquia centralista i autoritària i el naixement dels estats moderns, però amb la continuïtat de les estructures feudals que es varen conservar fins ben entrat el segle xix. L'objectiu proposat és la història d'una baronia del Maresme, configurada pels termes dels castells de Vilassar i de Burriac, a partir de la Sentència Arbitral de Guadalupe, i l'alliberament del jou feudal respecte del cavaller Pere Joan Ferrer. La baronia motiu d'estudi va estar controlada, durant gran part de l'època moderna, per la família Desbosch. Ben encertadament, l'autora dedica una necessària i agraïda atenció al territori i als homes, analitzant-hi en primer lloc les condicions i característiques del medi, terres riques pel que fa a l'agricultura i força actives pel que fa a l'activitat artesanal i mercantil, facilitada per l'obertura al mar i la fàcil comunicació amb les comarques interiors, les condicions i característiques del poblament i els canvis demogràfics, des de la Baixa Edat Mitjana fins a darreries de l'antic règim. Tanmateix, la part central de l'obra està dedicada a les qüestions que configuren les bases jurisdiccionals del senyoriu, així com els drets i les rendes que se'n derivaven; s'hi distingeixen les jurisdiccions compartides, que afecten la quadra de Cros, els feus de Vilassar

i Argentona, la casa de Cabrera, a més d'una gran quantitat d'alous a Mataró, Argentona i Premià. En destaca la doble influència de dues grans ciutats que emmarquen el senyoriu: Barcelona i Mataró; especialment la segona, més propera, i que en generar una nova classe rendista i gran terratinent al llarg de l'època moderna, posava en qüestió la jurisdicció feudal.

Precisament, al voltant d'aquesta burgesia rendista, l'autora té cura de precisar-ne tot el complex procés de concentració de la propietat, el canvi de mans del domini útil, que deixaran de ser bàsicament els pagesos per fer-s'ho seu els comerciants, botiguers, fabricants, etc., d'època moderna, que d'aquesta manera podien comptar amb suficient solvència per obtenir hipoteques i altres tipus de crèdits i ampliar i expandir els negocis.

Cal destacar-ne l'anàlisi de les diferents formes de cessió de l'ús de la terra, on hi destaca la varietat dels establiments, típics de la «refeudalització» de l'Edat Moderna arreu d'Europa, i que permetien compensar la caiguda dels censos, la reocupació de les tinences vacants per motius diversos, i el consegüent canvi o adequament de les condicions dels establiments segons les possibilitats i els interessos dels senyors. Els tres models de cessió de la terra, àmpliament documentats, es centren en la masoveria –més pròpia de les zones interiors del Principat que no les del litoral–, el subestabliment, i el contracte de rabassa morta que, com és prou conegut, era de fet un establiment emfitèutic temporal. Tanmateix els Desbosch també establiren directament les terres que es reservaven per tal de conrear-hi vinya, sobretot a l'entorn immediat del castell de Vilassar. La multiplicat i varietat dels exemples adduïts permeten precisar els canvis i les adaptacions a llocs, climes i temps al llarg dels tres segles objecte de l'estudi. Singular atenció es fa a la masia i al mas, com a unitat d'explotació i d'estructuració del territori i de la pròpia senyoria dels Desbosch; hom dissectiona amb minúcia aquesta realitat i a través de l'estudi dels capbreus-llevadors se n'ofereix una interessant relació i comparació, des del segle XIV fins als llevadors del segle XIX. Destaca l'estabilització dels emfiteutes dels masos un cop superada la crisi del segle XVII, la política familiar de l'hereu, així com la tendència a concentrar patrimoni, que no sols engrandirà sobremanera els béns de la família sinó que permetrà una política de sotsestabliments i de contractament de mà d'obra barata, ja sigui del petit pagès del Maresme o de nouvinguts de l'altra banda del Pirineu. Entre els drets i rendes del senyoriu s'hi fa un esment rellevant i ben encertat als monopolis o destrets que, en plena Edat Moderna, encara constituïen una important font d'ingressos i foren cobejats tant pels titulars de la jurisdicció feudal com pels comuns o universitats. Precisament l'obra objecte de consideració posa en evidència l'interès tothora viu per part de les universitats de la baronia dels Desbosch de fer-se amb aquets monopolis i com promouen tota mena de plets per obtenir-los. Entre els monopolis analitzats no hi manquen els molins, especialment els d'Argentona, les ferreries o fargues de destret, on s'adobaven eines o se'n feien de petites i es ferrava el bestiar, i es troben emplaçades en els municipis d'Argentona, Premià, Cabriels i Cabrera; de cadascun d'ells se'n dóna àmplia referència amb notícies curioses sobre els diversos ferrers que declararen tenir farga de destret al llarg de la Baixa Edat Mitjana i tota l'època moderna. Com a monopoli senyorial també s'hi compta la

venda d'aliments bàsics com el pa, el vi, la carn i el peix, la venda dels quals, a les botigues corresponents, sempre fou motiu de tensions entre la baronia i els comuns.

Dins del bloc dels drets i rendes del senyoriu cal destacar l'atenció prestada a la problemàtica de la capbrevació i del propi capbreu, així com les causes de capbrevació, bàsicament degudes o condicionades pels processos judicials iniciats pels senyors contra els seus vassalls de la baronia, que, en el cas concret de Vilassar, se n'han conservat 14 en el període que va del 1592 al 1731. A través d'aquestes fonts històriques s'analitzen les tipologies dels censos, les seves reconversions i adequacions, els valors d'aquests censos quan són pagats en espècie i, sobretot, les resistències als pagaments i com aquestes resistències condicionen la renda senyorial dels Desbosch. A part, però no menys importants per la seva incidència sobre les persones, s'ha incorporat en aquest bloc la renda eclesiàstica: delmes i primícies que afecten sobretot el sosteniment de parròquies i capelles dels diversos indrets de la baronia; els benefets eclesiàstics també són considerats com a font de rendes. Tot i que té un tractament menor, cal destacar les referències a la venda de censals, com a sistema de crèdit, al que s'hi apuntaven tant l'estament nobiliari, com l'Església i les diverses universitats. Finalment, entre les clàssiques rendes del senyoriu hi destaquen les derivades de l'exercici i administració de la justícia, amb l'establiment de batllies i notaries, en un complex sistema interrelacionat que incrementava el control dels homes, però donava també lloc a nombroses interferències i discussions ja sigui amb els batlles reials o amb els veguers. L'apartat conclou amb una referència a l'aplicació del Reial Cadastre borbònic i la liquidació del règim senyorial per part dels governs liberals del regnat d'Isabel II.

L'obra es complementa amb la imprescindible cartografia i una imponent de quadres-resums dels diferents apartats que componen l'obra. Com recorda l'autora en les seves conclusions, aquest estudi permet observar la continuïtat de les estructures feudals en plena època moderna, defugint de les generalitzacions per a la Catalunya de l'època moderna, i destacant-hi les peculiaritats de funcionament d'una baronia del Maresme, sobretot les tensions i lluites entre les universitats, en mans d'una burgesia en ascens, i la vella noblesa representada per la família Desbosch.

Prim BERTRAN

Jean-Paul ALDUY i Javier OTAOLA, *Laïcisme, espiritualitats a la ciutat*. Perpinyà, Fòrum universal de les cultures. Fòrum Barcelona 2004.

La publicació recull dues llargues entrevistes amb J.-P. Alduy, alcalde i senador de Perpinyà, i Javier Otaola, mediador de la ciutat de Vitoria-Gasteiz, realitzades per Michel Bolasell, i conté també diversos documents complementaris sobre el tema del laïcisme, entre els quals l'essencial d'algunes disposicions legislatives franceses sobre el tema, a propòsit de la prohibició de

signes religiosos en les escoles públiques com és un discurs televisat del President Chirac sobre el tema, i diversos treballs històrics sobre figures rellevants de la cultura catalana i jueva, sobretot en l'època en què Perpinyà formava part del Regne de Mallorca. Presenta aquest petit volum d'unes 125 pàgines, dignament editat i amb boniques fotografies, Joan Clos, en l'època en què era alcalde de Barcelona i promotor del Fòrum de les Cultures.

L'assumpte es tracta en el context de Perpinyà, tenint en compte la legislació francesa sobre el laïcisme en un país de velles arrels cristianes, en el qual hi ha hagut una nombrosa població jueva, i on ara s'ha instal·lat una nombrosa població d'origen magribí, majoritàriament musulmana. El contingut del volum recull l'atenció al fet de la multiculturalitat i el respecte a «l'altre» que es propugna.

Per les dades biogràfiques que en la mateixa publicació s'ofereixen es veu la perspectiva des de la qual els dos principals autors del llibre se situen. Alduy, home que mostra una important carrera política i administrativa, amb unes arrels catòliques, i amb una estima per diversos aspectes de la cultura tradicional de les comarques catalanes en la capital de les quals té les seves responsabilitats, però declarant-se en una posició agnòstica. Otaola, que figura com a advocat i amb funcions a l'administració basca actual, destaca en el seu currículum la seva iniciació en la francmaçoneria el 1979 i la presidència d'una internacional maçònica entre 1997 i 1999. El seu interès pel tema té relació amb la invitació que va rebre a donar una conferència a Perpinyà.

En el títol del llibre, i en tot el seu contingut, s'utilitza la paraula «laïcisme», la qual, més que allí, en altres àmbits, té una connotació sovint negativa, que pot reflectir una actitud agressiva i contrària a tot tipus de presència religiosa, i que a casa nostra es va substituint per la de *laïcitat* i d'això podria ser una mostra l'afirmació de l'alcalde Clos al Pròleg, quan diu que «la laïcitat és un dels nostres valors més arrelats perquè és garantia de respecte a la diferència».

Els punts de vista miren, com s'ha dit, cap a aquells indrets on ha nascut el llibre, i respecten la manera de viure el tema en altre llocs o d'interpretar les cartes universals o europees que s'hi refereixen, amb matisos que són diferents i obeeixen a d'altres contextos històrics.

Certament que les respostes a aquestes qüestions socials i polítiques poden ser diverses i fins en alguns aspectes polèmiques, bé que el llenguatge de l'obra és en tot moment respectuós per a tothom, també quan reflecteix posicions personals d'algun dels autors. Aquest to no hauria estat renyit tampoc amb la defensa de certs valors, i concretament de la llibertat, per reciprocitat, en els països de procedència de la gent d'aquestes migracions.

Elements d'indubtable interès del llibre són els d'índole històrica, i també els que recullen valors folklòrics que es practiquen ara al Rosselló. Entre els primers, podem recordar Solomon Ha-Meir (12249-1316), un jueu nascut a Perpinyà, de pares originaris de Carcassona i Narbona, que ha estat qualificat de «rabí català de la tolerància» i que en català era anomenat Don Vidal Salomon, filòsof, teòleg, jurista, d'esperit racionalista, autor d'un comentari enciclopèdic sobre el Talmud. També dedica atenció a Giginta, un humanista català del segle XVI, estudiat modernament i bon coneixedor del tema de la pobresa, el qual va participar en un gran debat sobre el benestar.

Una part del llibre està destinada a explicar diverses expressions del que anomena la fraternitat urbana, i que es palesen en diversos concursos, també de poesies i que volen unir en el sentiment les diverses ètnies presents a la «fidelíssima Perpinyà catalana». Així la composició que parla del «lligam solidari // d'un nou poble // català // francès, berber, gitano, àrab // turc, senegalès / / espanyol, portuguès // dins d'un magma de riques cultures // Perpinyà//. I una prosa que signa Ana, que acaba referint-se al carrer Lluci, al barri de Sant Jaume, i diu que «està ple d'àrabs, de gitanos, de drogats», i puntualitza: «Ah, sí? Àrabs, gitanos? Jo solament hi veig homes, dones, nens».

En diversos moments, i també en alguna fotografia, es fa esment de l'itinerari espiritual de Régis Debray, al qual s'al·ludeix, no sense afectuosa admiració. Unes pàgines de cronologia mostren com en el diàleg judeocristià dels primers temps s'hi va fent present la comunitat musulmana.

Ferran BLASI BIRBE

Joan GIMÉNEZ BLASCO, *Mataró en la Catalunya del segle xvii. Un microcosmos en moviment*. Premi Iluro 2000. Pròleg de Carlos Martínez Shaw. Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró 2001, pp. 801; *Mataró en la Catalunya del segle xvii. Vol. II: La gestió del quotidià*. Accèsit Premi Iluro 2004. Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró 2005, pp. 447.

El siglo xvii aparece como la época fundacional de la prosperidad mataronesa, el momento en que la población, como acertadamente sugiere el subtítulo, se pone en movimiento. Las bases del despegue se van desgranando a lo largo de las páginas de este libro. Así aparecen en primer lugar los paisajes rurales junto con la acción humana que reparte la propiedad, decide los cultivos y combina adecuadamente el aprovechamiento de los bosques con la agricultura y la apicultura para satisfacer las necesidades urbanas. También en este despegue incide el desarrollo de una rica artesanía, servida por los talleres de la industria textil, el trabajo del cuero, la pequeña metalurgia, las labores de encaje y, particularmente, la industria del vidrio y la producción de aguardiente, cuyos productos alcanzarán una merecida fama incluso fuera de las fronteras regionales. Pero es el comercio marítimo lo que disparará la euforia. Mataró pasa a ser la más afortunada competidora de Barcelona, cuyas onerosas exigencias fiscales desviaban hacia el puerto de Mataró a los mercaderes europeos. Esta investigación de Joan Giménez Blasco, tal como ya lo pone de relieve el prologuista de la obra (cf. p. 12), tiene el mérito de haber superado la narración puntual y la enumeración descriptiva de los hechos para llegar al análisis de las corrientes más profundas y dar respuesta a las cuestiones más generales. De especial interés es el dedicado a las cofradías con sus respectivos patrones (de la primitiva de San Abdón y San Senén, que aglutinaba a los agricultores, fundada en 1581, y la de San Telmo, patrono de los mercaderes y marineros, constituida en 1588, hasta la más reciente del siglo xvii, la de Santa Ana, fundada en 1645, que

aglutinaba a los jornaleros; cf. pp. 343-360). El volumen contiene un breve apéndice documental en pp. 775-792, y una bibliografía selecta en pp. 795-801.

En la segunda parte del volumen, el autor aborda la problemática y la casuística del «día a día» de los mataronenses del siglo xvii, teniendo muy en cuenta el papel de la parroquia y del municipio en la configuración de Mataró, como lo ha tenido, obviamente, en la configuración de la Catalunya Moderna. Bibliografía selecta en pp. 443-447.

A.S.T.

Benet OLIVA RICÓS, *El plet de l'escó. Una microhistòria sobre les comunitats locals, el règim senyorial i la Contrareforma a la Catalunya del 1600*. Premi Iluro 2004. Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana 2005. 431 p.

Estudio de un proceso judicial en el cual confluyen los aspectos más candentes del llamado «plet de l'escó» en la parroquia de Vilassar (años 1606-1616) con las tensiones diversas suscitadas por el dueño del castillo al intentar recuperar el lugar de preeminencia que éste debería ocupar en los bancos (= escó) de la iglesia parroquial, por delante del «batlle i jurats» como representantes del rey y municipio. El autor pone de relieve como el antiguo señor feudal de Vilassar, privado ya de sus posesiones, pleiteaba para vindicar sus antiguos derechos ante un poder municipal ya fuertemente consolidado. No en vano, durante la Revolución Francesa, a partir de mayo de 1789, se empezó a quemar los bancos señoriales de las iglesias como signo del cambio social que se propugnaba. Bibliografía en pp. 383-395.

A.S.T.

ASSOCIACIÓ CULTURAL SANT FRUCTUÓS, *Tàrraco cristiana*, Tarragona 2005.

Volümet de divulgació, presentat impecablement tant pel que fa a l'enquadrernació com a la tipografia i les il·lustracions seleccionades, amb el text en català, castellà, anglès, francès i italià. Conté dues parts: un resum sobre la història del cristianisme primitiu a Tarragona, redactada per Andreu Muñoz Melgar i Immaculada Teixell Navarro, i l'edició de les actes martirials dels sants Fructuós, Auguri i Eulogi, amb el text llatí establert el 1959 per Pio Franchi Cavallieri i la traducció en català expressament encarregada per l'Associació editora a Lluís Maria Moncunill i Cirac.

Adreçat a un públic culte i eclèctic, és natural que el llibre hagi prescindit de l'ornamentació crítica i erudita que hauria pogut acompanyar la temàtica que hi és tractada. El llibre recull el que és tradició com a tradició –la predicació de sant Pau a Tàrraco– i el que és històric com a històric –el martiri del bisbe Fructuós i els seus diaques. Els treballs recents de l'arqueologia tarragonina

han tingut la virtut d'exhumar elements molt antics reveladors de la presència i l'organització del cristianisme a la ciutat i voltants. Tot és recollit i fos en un text informatiu, gairebé periodístic, d'evident intenció divulgativa, que s'adreça a un públic internacional culte i curiós, que vol disposar d'elements de judici contrastats, sense folklorisme, tipisme ni localismes absurds.

El text del martiri dels sants tarragonins és estudiat en una introducció breu i eficaç, la qual dóna idea completa del context històric en què tingué lloc i separa congruentment el gra de la palla, és a dir, els fets autèntics dels elements llegendaris que s'afegiren al relat a mesura que es difonia en el temps i en l'espai. El cos genuí de l'acta martirial fa un gran efecte i tot d'una situa el lector en un ambient llunyà i vivíssim a la vegada. La traslació obligada de les restes dels màrtirs a Itàlia amb la fugida de la jerarquia tarragonina de la morisma, i la descoberta recent de l'emplaçament de la basílica martirial, amb la tomba més primitiva dels sants absolutament buida, és un altre element que enriqueix el coneixement que avui es pot tenir d'aquells fets. És una prova més de la riquesa de possibilitats que s'ofereixen a l'historiador quan hom pot combinar dades arqueològiques i documentals.

Al final del volum hi ha una bibliografia bàsica de la Tarragona cristiana antiga i la versió en suport informàtic. Tot plegat fa pensar que l'Associació Cultural Sant Fructuós ha reeixit en el seu propòsit de difondre les antiguitats cristianes tarragonines i, principalment, les actes del martiri de sant Fructuós i companys màrtirs d'una manera digna i envejable.

Jaume DE PUIG OLIVER

Agostino MARCHETTO, *Il Concilio Ecumenico Vaticano II. Contrappunto per la sua storia*. Roma, Libreria Editrice Vaticana 2005. 407 p.

L'autor, especialista en història dels Concilis ecumènics i estudiós atent del Vaticà II, i de tot allò que s'havia fet per a preparar-lo primer i per a portar-lo a la pràctica després. Tenia molts treballs sobre aquests temes i havia col·laborat en la preparació i edició dels volums que la Libreria Editrice Vaticana i altres editorials havien dedicat a la història d'aquell esdeveniment.

El present volum respon al desig de rescatar alguns dels seus treballs d'algunes d'aquestes obres col·lectives, de manera que es pugui trobar amb més facilitat el que ell anomena «contrapunts», que puguin ajudar a una recta interpretació del Vaticà II i valorar la legitimitat de les aplicacions que s'han fet dels documents que en van emanar. Ho vol fer, sense deixar-se portar pels greus condicionaments que tantes vegades no han estat en coherència amb la seva doctrina genuïna. Dedicava, òbviament una especial atenció a la gran història del Concili Vaticà II, de Giuseppe Alberigo, i en especial als cinc volums d'aquest autor. Cal dir que en fa sovint una lectura crítica i remarcuem que la fa, en concret, de la part escrita per un apreciat col·laborador de la història d'Alberigo, l'amic Hilari Raguera: és el capítol IV (pp. 193-258) del volum per a la història

del Vaticà II, corresponent al primer període i primera intersessió. Segons diu, es basa en una tesi, encara no publicada, de Gómez de Arteche, sobre «els grups conciliaris *extra aulam*» És quan es fa una aplicació de criteris polítics, parlamentaris, sociològics i psicològics, i com que es tracta de models polítics, diu que «això basta per a suscitar la nostra reserva, encara que l'estudi en el seu conjunt és de bon nivell en el seu gènere».

En vuit grans apartats, hi agrupa 52 epígrafs que toquen la història del Concili Vaticà II, partint de temps remots, com els primers segles de l'Església, amb referències als primers grans concilis, i a fets de temps més immediats. Les nombroses referències als personatges més importants que treballaren per al Concili i en el Concili, li donen ocasió d'expressar els seus judicis, de vegades ben diferents, sobre uns i altres.

La seva llarga trajectòria en el servei a l'Església romana en camps diversos ha estat una ajuda per a la realització de treballs que exigeixen una gran perspectiva. Des d'una formació bàsica en teologia i dret canònic, es va diplomà en Teologia Pastoral i freqüentà la Pontifícia Acadèmia Eclesiàstica per a la formació dels diplomàtics al servei de la Santa Seu. És secretari del Pontifici Consell de la Pastoral per als Migrants i els Itinerants. El caràcter de la seva activitat, sobretot durant els anys de treballs en la diplomàcia, sobretot en els anys d'Àfrica, el van fer exercitar-se en el gènere literari de les Notes i recensions, que certament li ha facilitat la preparació d'aquest llibre d'història, fet a base de petites unitats.

Ferran BLASI I BIRBE

Salvador CABOT ROSSELLÓ, *Felipe II, señor de cuerpos y almas. Los quebrantos de la Tercera Orden Regular de San Francisco*. Prólogo: Albert G. Hauf. (Leonard Muntaner Editor), Palma de Mallorca, 2005. 485 pp.

Aquest sòlid volum, desimboltament redactat, s'estructura en deu capítols prou equilibrats quant a les seves dimensions.

Els dos primers capítols són introductoris i sumen prop d'un 20% de l'obra. L'autor comença amb un allau de mostres de com sant Francesc pròpiament no va fundar cap orde específic, ans va posar els fonaments per tal que sorgissin els franciscans, en les institucions religioses regulars i laicals. Si és permès establir una comparació, Jesús de Natzaret no va fundar en les formes actuals l'Església, ni menys el clergat secular, però una i altre són de fundació de Jesús.

A Cabot, el que l'interessa mostrar és que el Tercer Orde de Sant Francesc, no solament secular, sinó també regular, és a dir, un orde religiós, amb les exigències del segle XIII, o sigui amb els tres vots religiosos i l'estructura institucional centrada en un ministre o superior general per a l'orde, té els orígens i fonament en sant Francesc. En ell s'inspiraren aquelles persones que optaren per la penitència i establiren entre elles vincles de fraternitat institucionalitzada. Va ser especialment en el segle XIV quan aquestes comunitats començaren a

assumir uns serveis pastorals i de caritat. L'autor en dóna mostres de diversos països, entre les quals interessarà més les de la congregació espanyola, que es va consolidar a Galícia i Portugal i a altres regions limítrofes. El capítol III presenta la situació en la qual es trobaven quan Felip II (I, per a la Corona d'Aragó) va accedir al poder. Una observació, que tal vegada pugui fer-se també des d'altres indrets hispànics, és que omet tota referència a l'existència de terciaris a Aragó, Catalunya, València i a les Illes Balears. El fet és que a l'anomenada Ciutat de Mallorca, no gaire lluny del convent dels Frares Menors Franciscans hi hagué un convent de Tercerols de Sant Francesc, fins a la reforma, no menys arbitrària, empresa pels Reis Catòlics. Ocupaven el que passà a ser convent de monges de l'Orde de Sant Jeroni, encara existent. Més encara, el mon franciscà, a Mallorca, no s'exhauria en els ordes reconeguts. Però aquest punt cau fora de l'horitzó de Cabot.

L'autor mostra com els terciaris franciscans havien aconseguit la butlla papal d'aprovació. D'altra banda, aquest Tercer Orde disposava de convents en els quals, pel que sembla, la vida regular i el ministeri pastoral i el de la caritat, especialment amb els pelegrins, eren normals. Potser l'autor hagués pogut explotar més les possibles informacions sobre la vida ordinària d'aquest frares tercerols, car de la lectura d'aquesta història hom surt amb la impressió que tots eren estrictament observants de la regla. L' anotació no té com a intenció justificar la intervenció del rei. Això, de cap manera. Ni tampoc la del Papa, perquè aquesta era una conseqüència de les manipulacions del rei, induït pel seu confessor, franciscà observant. Hagués estat més ric en el desenvolupament d'aquesta història entrar una mica més en el realisme de la vida dels tercerols.

L'any 1567, el breu pontifici *Superioribus mensis* esmentava per primera vegada els terciaris regulars entre els ordes que s'havien de suprimir. Aquest document era vàlid igualment per a les monges terciàries, que comptaven amb prop d'una quarantena de convents.

El sistema reformador i de supressió no era encomanat als superiors generals dels ordes religiosos, sinó als bisbes i provincials, tots ells súbdits emporuguits del rei. Feia vint anys que amb la butlla *Ad fructus uberes* (3-7-1547), Pau III havia aprovat els tercerols frares, monges i seglars. L'autor mostra el seguit de falsedats propagades pel rei i pels observants. No amaga que en el procés de reforma i supressió hi havia la cobdícia de posseir els convents dels tercerols. Els foren presos els béns, especialment els convents. La reforma a Portugal no arribà a imposar la supressió.

Aquesta història és una mostra més a favor de la dita: «De Roma ve allò que a Roma ha anat». L'altra butlla *Ea est officii nostri*, (3-7-1568) sotmetia el Tercer Orde italià als observants, mesura que s'havia d'aplicar als espanyols.

Les desventures començaren a minvar, i l'any següent començava el restabliment del Tercer Orde en el quadrant nord-occidental de la Península Ibèrica, tot i que nombrosos tercerols no trobaren aixopluc en un convent, car era en mans dels observants. L'autor descriu amb detalls com el rei començà a sentir-se afeixugat per aquest llarg procés, i com el restaurador Gamarra assolí que passés de la seva part. Així començà per acceptar que el Tercer Orde pogués

admetre novicis. Sorgí encara un conflicte provocat per l'Orde dels Frares Mínims, els quals consideraven que els terciaris vestien un hàbit semblant al seu. De poc valgué que aquests al·leguessin que eren de fundació anterior a la dels mínims. Unes noves constitucions, promulgades l'any 1612, referides a la regla aprovada per Pau III, assenyala un recomençament més tranquil. La recuperació a Galícia i Lleó fou encara més penosa.

Un generós apèndix documental enriqueix i encara dóna més solidesa a aquest volum.

En definitiva, ens trobem amb un llibre compost amb vigor, que entra en un món historiogràfic prou important, i que ho fa, com poques vegades s'esdevé, des de l'òptica dels vençuts. Amb tot, aquí rau també la feblesa del to massa reiteratiu, que pot causar la impressió que som davant una brega de convent, quan en realitat l'autor ha sabut documentar rigorosament una bona part de la història de l'estructura institucional del Tercer Orde Regular de Sant Francesc.

Lamentar una vegada més les violències que patiren els ordes religiosos amb aquelles reformes ja aporta poc a la vida. Però estudis documentats, que surten de les consabudes interpretacions oficialistes, com el de Cabot, són benvinguts i necessaris. Ell se suma a alguns autors franciscans, que ja començaren a equilibrar les interpretacions força escairades envers els framenors.

Josep AMENGUAL I BATLE

Blai BLANQUER (ed.), *El triomf de la fe. Crònica del 17è centenari del martiri de Sant Cugat*. Sant Cugat del Vallès, Parròquia de Sant Pere d'Octavià 2005. 84 p.

Arreplec de notícies periodístiques i altres textos complementaris sobre el ressò de les darreres celebracions litúrgiques i commemoratives del martiri de Sant Cugat (VIII Kalendas Augusti CCCIV: 25 juliol 304), especialment la commemoració de l'any 2004 en què es recordaren, justament, els 1700 anys del martiri «in odium Christi».

A.S.T.

Miguel NAVARRO SORNÍ, *Alfonso de Borja, papa Calixto III, en la perspectiva de sus relaciones con Alfonso el Magnánimo*. València, Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València 2005. 655 p.

Miquel Navarro, jove jesuïta valencià, fa anys que es dedica a la investigació del primer papa Borja. Segons confessa, ha treballat en la redacció de la seva biografia al llarg de dotze anys i inicià la publicació de diversos articles i llibres sobre el tema el 1990 («La política dels papes Borja»). S'ha especialitzat en

l'estudi de diferents aspectes de l'Església del segle xv, en especial de la diòcesi de València, les relacions amb els papes i amb el rei Alfons el Magnànim, i la croada contra els turcs. Tots aquests estudis són la base de la present biografia d'Alfons de Borja, bisbe de València, cardenal i finalment papa Calixt III. Vol dir que es tracta d'un llibre fet amb maduresa gràcies a un bagatge sòlid de coneixements bibliogràfics, catalans i italians i d'una incursió sistemàtica a diversos arxius. No és només, per tant, una exposició d'un estat de la qüestió del coneixement actual de l'actuació del Papa, per bé que també ho és, sinó més aviat una exposició detallada dels aspectes més desconeguts o més mal interpretats, una recerca de la veritat entre opinions contraposades, amb rigor i sense caure mai en la diatriba o en el panegíric fàcil.

Calixto III pretén, doncs aportar una biografia completa del personatge estudiat. La primera part, la més desconeguda, tracta dels controvertits orígens familiars, la imprecisió de les dades de lloc i any de naixement, la seva formació com a canonista a la universitat de Lleida, la seva decisiva entrada al servei del rei Alfons el Magnànim com a cortesà i també com a financer o prestador a la corona; la seva promoció com a bisbe de València –la diòcesi de bon tros més rica de la Corona d'Aragó–, el seu nomenament com a cardenal (1444), que comporta el seu trasllat de Nàpols a Roma, de manera ja definitiva. S'estén llargament amb la seva obsessió per la promoció familiar: la crida a Roma, entre d'altres, dels seus nebots Roderic de Borja (futur papa Alexandre VI) i Pere Lluís Borja i s'ocupa de la seva formació a Bolonya. I continua al servei del rei Alfons, a Roma, de qui actua com a agent.

La segona part tracta ja de Calixt III com a papa (1455-1458) des de la seva elecció sorprenent, malgrat la por per part dels cardenals d'una aliança entre el papat i el rei de Nàpols, el fet de ser estranger –català segons afirma la documentació–, i la seva riquesa gràcies als nombrosos beneficis eclesiàstics. No apareix cap crítica referent a una conducta llicenciosa, més aviat era de conducta sòbria, pietós i discret. Però sí que cal destacar la seva ambició de poder, que el portà a enemistar-se amb el rei Alfons de Nàpols. Un punt de fricció important fou el nomenament de bisbe de València, donat que era costum que el Papa renunciés als seus beneficis anteriors. Calixt III volia promocionar el seu nebot Roderic de Borja, i el rei, paral·lelament, el seu nebot Joan d'Aragó. I no només era cobejat aquest bisbat, on pretenia establir una dinastia episcopal borgiana, sinó tots els de la Corona d'Aragó per tal d'afermar-hi el poder eclesiàstic. El litigi no es resoldria fins a la mort del rei el 1458: el dia següent Roderic de Borja era nomenat bisbe de València. Un altre aspecte conflictiu fou el de mantenir la pau interna, especialment contra les contínues incursions del *condottiere* Jacobo Piccino i que enemistà també el Papa amb el rei. I finalment, és clar, l'organització d'una croada contra els turcs davant el gran perill que representava la caiguda de Constantinoble a les seves mans el 1453, assumpte que ja havia estat objecte d'un llibre per part de l'autor. I acaba amb la lluita per la successió al regne de Nàpols a la mort d'Alfons el Magnànim.

De fet, el que he dit, ja posa en evidència una característica de l'obra que ens ocupa: és en realitat un estudi de dues vides paral·leles: la d'Alfons de

Borja i la del rei Alfons el Magnànim, d'amor i de desamor entre els dos personatges, de servilisme podríem dir fins que l'obsessió dels dos –el nepotisme–, els distancïa. Aquesta perspectiva tan interessant l'autor confessa que la deu a una intuïció del P. Miquel Batllori que li aconsellà que estudiés les relacions entre les dues figures com a eix de la biografia. I aquest és un aspecte ben aconseguit. També és una novetat l'estudi de la figura d'Alfons de Borja des de l'inici fins a la fi i no per compartiments com ha estat costum de fer. És evident que això fa més comprensible la personalitat borgiana i afavoreix la matisació dels clichés estereotipats i dels tòpics: cortesà que ascendí en la carrera eclesiàstica gràcies a la seva habilitat diplomàtica; responsable únic de la fi del Cisma; nepotisme desmesurat; papa obsessionat per la croada. I això ha estat possible gràcies a la utilització de l'enfrontament Borja-Magnànim com a observatori per analitzar els principals problemes de la història pontifícia de la primera meitat del segle xv i entendre el canvi de relacions.

Calixto III és un llibre rigorós, ben informat i ben anotat; ben escrit, apassionant, que es llegeix com una crònica, amb suspens, tot i la complexitat de la realitat política italiana del moment. La relació de fonts confirma l'aspecte de rigor i explica el llarg període de confecció: consultes en tretze arxius de vuit ciutats diferents i tres biblioteques. La bibliografia, extensa i ben seleccionada que té la virtut d'aportar estudis italians i valencians a igual nivell, fet que no acostuma a passar. És evident que representa una fita important i un abans i un després en la sinuosa bibliografia borgiana.

Eulàlia DURAN

Margarita MAURI ÀLVAREZ, *El pensament del Cardenal Vidal i Barraquer*. Ajuntament de Cambrils 2005. 129 p.

Aproximación al pensamiento y mentalidad del cardenal Francesc d'Assís Vidal i Barraquer (Cambrils 1868 - Fribourg 1943) a través de un minucioso examen de sus escritos que, muy equilibradamente son analizados en esta monografía; unos escritos que nos ayudan a penetrar en el ideario y en el pensamiento de este gran pastor de la Iglesia catalana, de arraigadas y sólidas convicciones que, por su fidelidad a la Iglesia de la Tarraconense, le tocó de sufrir un duro e injusto exilio ordenado por el gobierno dictatorial del general Franco que no compartía, en absoluto, la visión eclesial y política del prelado catalán, que en su día fue acertadamente calificado por sus admiradores como «el cardenal de la pau», muriendo en el exilio «per haver estimat la justícia i detestat la iniquitat», en palabras del doctor Carles Cardó.

La autora, después de tratar sobre los orígenes familiares, formación y actitudes del futuro cardenal, examina el trabajo pastoral de Vidal i Barraquer en Solsona y en Tarragona y, sobre todo, ofrece una síntesis temática muy bien trabada de los principales temas abordados por Vidal i Barraquer en sus escritos: la crisis moral de la sociedad, el laicismo, la ignorancia religiosa, las relaciones

Iglesia-Estado, etc. (cf. pp. 73-116). Obra de interés para los investigadores de las actitudes y mentalidad durante el período de la II República, Guerra Civil y primer franquismo.

V.S.

Diplomatari de L'Arxiu Capitular de Barcelona. Segle XI. A cura de Josep Baucells i Reig, Àngel Fàbrega i Grau, Josep Hernando Delgado, Manuel Riu Riu, Carme Batlle i Gallart. Barcelona; Fundació Noguera, 2006. 5 vol.

Val la pena resumir en pocs paràgrafs l'enorme contingut del *Diplomatari de la Catedral de Barcelona: segle XI*, que en cinc volums i 2.914 pàgines recull 1.719 documents publicats íntegrament en l'idioma llatí en què originalment foren redactats.

Es tracta d'una aplega importantíssima que ajudarà a progressar en el coneixement històric dels interessos i anhels, preocupacions i afanys, normes i costums, creences i fe, propietats i béns, i molts altres aspectes del viure de la gent de la nostra terra, situada en l'àmbit de l'antic bisbat de Barcelona i també més enllà. La cultura té així a les seves mans una mina de la que se'n poden extreure multitud de minerals i materials de tota mena que impulsaven la conducta, el tracte, el treball i les il·lusions, a través d'uns protagonistes concrets que promogueren la redacció dels documents arribats a nosaltres.

Ens trobem, doncs, davant un recull, que s'uneix a altres tantes ja editades i en constitueix la branca més grossa, aquella que s'alça i s'estén més i dóna una figura esplendent al roure gegantí. En ella, distribuïda en branques, branquetes i fulles innombrables, s'hi reflexen punts, molt rellevants alguns i d'altres més senzills, de la realitat de la vida de cada dia del citat feix de cent anys que forma el segle XI.

L'obra és una porta oberta i serveix d'observatori de la vida d'aquella gent, de totes les categories socials, des dels més senzills fins als més nobles amb inclusió dels bisbes, abats i comtes. És un mirall de la cultura de l'època, que va iniciar-se poc després de la sotregada enorme causada per Almansur el 986, i les subsegüents guerres per a assolir una pau en els territoris de la Catalunya Vella i emprendre la recuperació de l'altra meitat, no sense un alt cost en vides i una pèrdua dels que queien en mans estrangeres i des de la seva condició d'esclau esparaven de la seva pàtria els mitjans per a sortir-ne.

Al curs de les seves pàgines abunden les notícies sobre aspectes ben diversos, com és ara, les festes i el curs de l'any, el grau d'instrucció que es resumia a poca en la majoria i de molt bona en una minoria: fet ben visible en les firmes que s'adjunten a molts documents a tall de testimonis quan l'escrivà del text i dels noms indica que ho fa ell perquè no saben firmar; la marxa de l'economia i de les monedes, entre les d'ús usual a casa nostra i les forasteres, especialment del món musulmà, tan proper aleshores; qui necessitava una entesa o ser ser atès en una reclamació que forçava la intervenció dels especialistes que en diem jutges que sentenciaven.

D'altres punts remarcables, que consten en els textos d'investigació redactats pels membres de l'equip directiu de la transcripció i edició, són: la tipologia dels documents, les seves destinacions i les persones interessades, els protagonistes, junt a la descoberta de la condició social de la dona; entreveure les dades de la xarxa viària i les condicions pròpies dels estaments eclesiàstic, nobiliari i dels homes lliures; l'enorme riquesa de conceptes que es poden extreure de la seva lectura, ràpida inclús; la gran varietat de noms i, curiosament, les diferents maneres d'escriure'ls, indicant-se a la vegada les formes correctes del mateixos en català a la llum de la normativa actual, però també les arrels i formes germàniques, o bé els d'origen preromà junt a l'onomàstica llatina i cristiana, així com els sobrenoms; la forma de puntuar els textos, que no acostumaven a tenir-ne en els originals o bé en fan ús d'una manera que avui considerem pintoresca, en un petit camp dels extensos que formen la gramàtica, junt a les diverses grafies, l'ús de la majúscules o els sistemes en les subscripcions; o bé la diversitat, subjecta però a una orientació general, del pas dels dies, mesos i anys, és a dir la cronologia i les formes de datar, que aleshores es basaven per una banda en el sistema heretat del món romà i per una altra banda en els anys a partir de l'entrada d'un nou rei a la cort de França, si bé molt aviat acostumaren a fer començar els regnats pel dia de sant Joan; o bé, la modalitat pròpia de la comunitat hebrea barcelonina en la datació dels documents a base de la neomènia o primer dia del mes considerat favorable i de bon averany.

La referència feta a l'onomàstica, permet dir també que són molts els noms dels pobles de tota la geografia diocesana, la secular fins fa dos anys entre el mar i els bisbats de Girona i Vic i l'arquebisbat de Tarragona, que troben el seu nom escrit per primer cop en un dels documents editats en aquesta obra. Però també és un camp abonat a retrobar les soques més antigues de moltíssimes nissagues, en un ampli camp obert als genealogistes. Molt més en aquell segle en què va imposar-se definitivament el recurs al que en diem cognoms, referits una bona colla d'ells a treballs o eines o inclús malnoms en ús en aquell temps.

El Diplomatarí, com es dedueix del seu títol, té com a centre la Seu de la Catedral, si bé eren moltíssims els canals pels quals anava creixent el material acumulat en els arxius propis de les diverses administracions, i que d'uns anys formen un únic centre, l'Arxiu de la Catedral. Cal saber també, que una norma vigent aleshores fomentava l'acumulació de documents, ja que en el cas de compres de terrenys, el comprador rebia del venedor els documents que ell va rebre quan va accedir a la seva propietat, facilitant així documents més antics de trenta, cinquanta o més anys que no pas el confeccionat en aquell instant.

Al llarg de la centúria es percep un doble interès, que va seguir un ritme ben desigual segons temporades. Per una banda, es regula la vida de la clerecia adscrita al servei de la Catedral, composta de canonges i d'altres clergues, al cap dels quals figurava un denominat ardiaca, que va urgir sovint la vida en comunitat, en un cos moral denominat canònica, de la que també formava part el bisbe. Per això en multitud de documents surt actuant aquesta figura que vetlla pels interessos de tots ells.

L'altre interès, també amb fortuna ben variable, va consistir en la creació

d'un hospital edificat a la part davantera de la catedral, prerròmica primer i romànica després, que disposava de llits per als necessitats i malalts, a qui oferir els serveis d'acolliment i alimentació seguint uns paràmetres molt simples. A part, existien fundacions o disposicions testamentàries que llegaven als pobres i malalts algunes ajudes, confiades la seva administració a la canònica o algun membre en concret.

També podem referir-nos al quadre normatiu que amb les seves lleis procurava encarrilar bé per a tothom la dinàmica d'aquell moment segons les seves possibilitats. Un dels fruits ben visibles consistia en disfrutar de béns immobles –cases o terrenys– que tenien diverses persones com a amos en graus diversos. Que si per una banda permetien a l'amo bàsic fruir d'unes petites rendes, per l'altra facilitava l'accés a la propietat limitada de drets a gent senzilla i sense recursos.

També és possible ressaltar en el contingut de tants documents, que el nivell de coneixements –i el de vida– seguia un ritme de creixement, lent però continuat. I que si bé el vehicle de cultura continuava essent el llatí –a mans dels clergues com a conductors–, que estava a les portes d'un nou esplendor en el segle següent, el parlar del poble se n'havia allunyat cada cop més i naixia així un nou sentiment de conducta més general, gràcies a la nova parla, germen d'una nova consciència que encara tardaria una mica a esclatar i a néixer: Catalunya.

J.B.R.

Giuseppe ALBERIGO, *El Concilio Vaticano II (1959-1965). En busca de la renovación del cristianismo*. (Trad. de Luis Rubio Morán). Salamanca, Ediciones Sígueme 2005.

Oferim aquí el que ja vam escriure arran de l'edició catalana d'aquesta obra (Giuseppe Alberigo, *El Concili Vaticà II (1959-1965) Per la juvenesa del cristianisme*. Barcelona, Claret 2005). Tot el que vam dir en aquesta revista sobre l'obra original, ben traduïda a la nostra llengua, valdria ara per als lectors que hagin de llegir aquesta versió castellana, també excel·lent. Tanmateix, en recensionar ara l'edició castellana, no escau aquí de la referència que fèiem al pròleg que, per a l'edició catalana, va escriure el destacat col·laborador de l'al·ludida història, Hilari Ragner, perquè en la castellana, aquest pròleg no hi és. Amb tot reproduïm aquí, en una nota, amb molt de gust, les paraules que dedicàvem a Hilari Ragner, en aquella avinentesa, per als lectors que no tinguin facilitat per trobar-les en el tom anterior.

Això és el que vam dir, de l'obra en ella mateixa, i ens excusem pel fet de repetir-ho: «Un llibre que en la relativa brevetat de 195 atapeïdes pàgines in quarto ens permet de conèixer el treball que G. Alberigo ha fet i ha fet fer sobre el Concili Vaticà II, que ell va seguir molt de la vora des de la seva joventut, i al qual ha dedicat la seva vida d'historiador en el seu *Istituto per le Scienze Religiose* de Bolonya.

Prenem-lo com una invitació a acudir a la totalitat de la que ja és la monumental *Història del Concili Vaticà II*, en cinc volums, en un estudi de les seves principals fonts i amb atenció a totes les seves circumstàncies. Va ser feta en un context geogràfic pròxim i amb una sintonia afectiva amb qui el va convocar i engegar –el papa Joan XXIII– i amb les figures que més el van marcar, amb una especial referència al prelat italià que Alberigo tenia més a la vora, el cardenal Giacomo Lercaro, arquebisbe de Bolonya, i els bisbes i teòlegs centroeuropeus que més s’hi van fer sentir. Esperem que l’edició d’aquest petit llibre donarà ocasió a alguns lectors a introduir-se a continuació en profunditat en les vicissituds del Concili i en el contingut dels seus documents.

A d’altres els durà a apreciar l’empremta que han tingut en el Concili algunes persones, especialment les dels papes Joan XXIII –que el convocà– i Pau VI que en la seva part més llarga el dugué a terme, i com es palesa bé en alguns passatges d’aquesta obra, en el procés radaccional d’alguns documents es presentaren moments difícils que requeriren intervencions decisives dels esmentats pontífexs per desencallar algun debat, com succeí amb l’esquema sobre la divina revelació que Joan XXIII, anant més enllà de la lletra del reglament, el va fer retornar per a ser redactat de nou, de manera que comptés amb la col·laboració del Secretariat per la Unitat dels Cristians, i de tot això en sortí la tan apreciada constitució dogmàtica *Dei Verbum*. I el mateix interès es va manifestar en relació amb altres temes relacionats amb l’ecumenisme, amb els jueus i les religions no cristianes, en què es va donar satisfacció a l’anomenada majoria conciliar que els va empènyer, i així no es van quedar en un producte exclusivament curial. Tot havia d’anar en la línia traçada pel Papa Joan, de presentar la doctrina de sempre amb formes noves, i d’acord amb totes les distincions que calgui fer entre l’essencial i les coses secundàries.

I per la seva part Alberigo en la introducció explica també com va anar creixent la seva passió per la història, i en concret per la del Concili Vaticà II, arran de la convocatòria que Joan XXIII en va fer al final dels anys 50, i de quina manera va passar, de l’estudi del concili de Trento a de l’altre que llavors s’havia de preparar, i que tot això va començar a redès de Giuseppe Dossetti, aquell «professorino» universitari, que va esdevenir sacerdot, del qual Alberigo havia estat adjunt i amb el qual treballava a l’esmentat *Istituto per le Scienze Religiose*. I a més del mestratge d’aquest, Alberigo reconeix també el de l’alemany Hubert Jedin, amb qui laborà en l’estudi de la història dels concilis ecumènics.

Aquesta edició presenta, des de la perspectiva de l’autor i el seu entorn, una abundant bibliografia.

Ferran BLASI I BIRBE

Joan SOLÉ I BORDES, *Ramon de Penyafort. Jurista internacional del Castell de Penyafort*. (Quaderns de la Palma, 2) Omnium Cultural. Delegació de l'Alt Penedès 2005. 106 p.

Edición, precedida de un estudio introductorio (cf. pp. 11-26) de la relación manuscrita titulada *Nobilísima descendencia de San Raymundo de Peñafort, III Maestro General del Sagrado Orden de Predicadores*, la cual contiene datos biográficos y noticias diversas sobre el entorno familiar de Raimon de Penyafort, recopilados en 1752, y que revisten un gran interés para el estudio de Sant Raimon, nacido en el castillo de Penyafort (hoy término municipal de Santa Margarida i els Monjos en la comarca de l'Alt Penedès) hacia 1185, y que acabó sus días en el convento dominicano de Santa Caterina de Barcelona el 6 de enero de 1275, después de una larga vida dedicada al servicio de la Orden de Predicadores y del papa Gregorio IX. Ramón o Raimundo de Penyafort fue el primer santo canonizado en la actual basílica vaticana el año 1601. El manuscrito editado se conserva en el Archivo General de la Orden dominicana, en el convento de Santa Sabina de Roma, en el Aventino, y presenta un gran interés para los estudiosos de la hagiografía catalana.

V.S.

María Ángeles MAESO ESCUDERO, *Amor, humildad y fortaleza - Madre Carmen del Niño Jesús Gonzalez Ramos – Fundadora*. Barcelona, Editorial Claret 2006. 653 p

La hermana María Ángeles Maeso Escudero, franciscana de los Sagrados Corazones, escribió este libro por encargo de su superiora general y como preparación a la elevación a beata de la madre Carmen del Niño Jesús, que tuvo lugar en Antequera (Málaga) el 6 de mayo de 2007. En pocos meses se ha agotado la primera edición y se está preparando la segunda. Se comprende esta difusión por el número considerable de casas, comunidades y obras de la congregación fundada por la Beata y por sus hijas en España y América.

El propósito inicial parece que era reeditar, repasado y actualizado, el libro sobre la madre Carmen escrito hace años por el padre capuchino Rafael María de Antequera. Pero, el trabajo de investigación que se impuso la autora la ha convertido en una obra original. Basta repasar las fuentes y la bibliografía, consignadas en las últimas páginas, que han enriquecido con miles de notas las páginas del texto. Fotografías numerosas y copias de documentos originales autógrafos ilustran los capítulos de la obra.

Viajes y largas horas se habrán invertido para consultar archivos eclesiásticos, de obispados, parroquias, órdenes religiosas, a parte del archivo propio de la Congregación de las Franciscanas de los Sagrados Corazones, y civiles de Cataluña, Málaga, Antequera y otras poblaciones de Andalucía, de Valladolid y de Madrid, penetrando en el Ministerio de Asuntos Exteriores y en el Archivo

Vaticano. Sorprende la tenacidad de la autora, que llegó a visitar el Museo Textil y de la Indumentaria para situar en su época los vestidos de la biografiada.

El lector se ambienta en el desarrollo de la vida de Carmen González Ramos, porque la redacción está ilustrada con referencias a las vicisitudes de la sociedad civil en los siglos XIX y XX, descendiendo a sus problemas dinásticos, políticos y legislativos de España, y porque simultáneamente cita monumentos arquitectónicos y estilos de la cultura literaria y artística; y datos y anécdotas de los pontificados de Gregorio XVI y Pío IX, con el magisterio y actuación de la historia de la Iglesia, que afectaron a las vivencias y al espíritu de la niña, joven, adulta y religiosa fundadora.

El eje de la obra está expresado en el título. Es un estudio que recorre la trayectoria de la biografiada, aplicando aquellas tres virtudes –amor, humildad, fortaleza– en los estados de vida y en las misiones que el Señor dispuso para Carmen y que ella asumió como llamadas de Dios. Así va desarrollando la autora su trabajo, describiendo las cualidades humanas con las que el Creador la dotó y que ella secundó obediente, con firme voluntad. Marcada por selecto espíritu de familia (cap. XI), lo proyectó en la conducta del hogar los años de su infancia y adolescencia; en su singular vinculación matrimonial, inteligentemente estudiada y descrita por la autora en los capítulos III y IV y en la dirección hacia el apostolado con los niños y los pobres.

Queda bien remarcado el espíritu franciscano de pobreza llevado a la práctica en frecuentes ocasiones hasta el heroísmo, basándose en la plena y trascendente confianza en la divina Providencia, aunque no use ese atributo divino en el escrito. Buena muestra de ello es acudir a la extrema necesidad del Real Colegio de Santa Isabel en Marchena (págs. 385-387).

La formación que la madre Carmen programa y desarrolla para sus compañeras de los comienzos y para las jóvenes que, en considerable número, se fueron sumando a la fundadora, es reiterada aplicación de los temas y contenidos con los que la autora encabezó su libro «Amor, humildad, fortaleza».

En cuanto al apostolado específico de la madre Carmen González, la autora resalta la llamada constante y la respuesta consiguiente hacia los obreros y obreras y hacia los hijos de éstos, necesitados de instrucción cultural y religiosa a la vez que de asistencia sanitaria y de acogida hogareña, familiar. La relación de sus numerosas fundaciones y los objetivos de ellas lo atestiguan.

Una característica que el libro pone de relieve, como anticipada visión de futuro en la pastoral de la Iglesia, es que la madre Carmen prefiere no tener obras propias sino aceptar, salvar y mejorar las ya existentes, llevadas con gran penuria por personas seculares con buena voluntad pero escasa eficacia. Así sucede en Barcelona, Tiana, Mataró y Esparreguera, en Cataluña, y en La Nava, Marchena, Valladolid, Osuna. La lectura tan documentada y detallada por la autora comprueba esa forma de dedicación en las obras y comunidades fundadas o impulsadas por la beata Carmen del Niño Jesús.

Del capítulo VI al VIII la autora relata con detalle el seguimiento por parte de la Fundadora de las obras y comunidades, acercándose personalmente a cada hermana. Viajes, cartas, exhortaciones, relaciones con autoridades civiles y obispos... Es curioso comprobar por la lectura de esos capítulos cómo en sus años de

superiora general la madre Carmen viajó catorce veces a Cataluña, sin contar las numerosísimas visitas a las casas de las poblaciones andaluzas y de Castilla más cercanas a Antequera. La redactora describe bien los caminos de España y los elementales medios de transporte.

Es necesario detenerse en el capítulo IX y en el X para leer la descripción de la cruz llevada con fortaleza admirable y con amor por madre Carmen, demostrando así la autora el sello que acredita en la Beata como en otras fundadoras que las obras son de Dios. La hubo para ésta ya reconocida en el proceso de beatificación. Cruces venidas de fuera, también de algunos eclesiásticos, y de dentro, de la incomprensión de sus propias hermanas.

Acertados, después de la cruz y junto a ella, otros rasgos de espiritualidad de la madre Carmen resumidos en el capítulo XI proyectados en la convivencia, en la formación, y en el apostolado asistencial que la autora reúne en el capítulo XI.

Terminamos con referencia al título y patronazgo de la congregación fundada por la madre Carmen «Franciscanas de los Sagrados Corazones de Jesús y de María». El libro recoge en la nota 38 de la página 608 este párrafo del teólogo Baldomero Jiménez Duque: «Este amor fuerte y tierno a Jesucristo y a su Madre, que nos aman fuerte y tiernamente, ese encuentro de amores, de corazones a corazones, ha de ser siempre algo esencial en las Franciscanas de Madre Carmen».

La hermana Maeso concluye así su trabajo: «La serie de pinceladas que antecede la hacemos no a modo de cuadro completo, sino de relación que todos estamos invitados a proseguir, admirándonos en la vida de Madre Carmen, que descuella en su amor a la Cruz y en su entrega al servicio de Dios y de todos los hombres».

Francisco MUÑOZ ALARCÓN

Hilari RAGUER I SUÑER: *Aita Patxi, prisionero con los gudarís*. Presentación de Ricardo Blázquez, Barcelona, Editorial Claret, 2006, 303 p.

Un libro de Hilari de Raguer siempre es bienvenido entre los historiadores y por la mayoría de los historiadores. Digo la mayoría, y no todos, porque Hilari Raguer no ha ocultado nunca sus fuertes convicciones catalanistas y su forma de concebir y sentir lo nacional. Toda su obra respira ese sentimiento y ésta no es una excepción, por más que se refiera a un nacionalismo muy distinto del catalán, como es el del *vasco*. El nacionalismo vasco tiene componentes distintos, de los que, en la época a que se refiere esta obra, el principal es el religioso. Se trataba de un nacionalismo de hondas raíces católicas y, en gran medida, lo que se nos describe precisamente es eso: una secuencia de situaciones –generalmente bélicas y trágicas, a veces sangrientas– en las que se las hubo un religioso que era capellán de gudarís durante la guerra de 1936-1939. El catalanismo tuvo esas mismas raíces. Pero, desde el principio, incluso entre los católicos –que dominaban desde luego el movimiento catalán–, al menos en su primera fase –regionalista más que nacionalista–, hubo una veta liberal. No hizo falta

esperar a que apareciera Valentí Almirall. Basta asomarse a las páginas que ha dedicado Isabel-María Pascual Sastre a «Víctor Balaguer, un projecte polític alternatiu», en *Víctor Balaguer i el seu temps*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 2004, pág. 101-129.

De la misma manera, nada tiene que ver la historia de Cataluña con la del *País Vasco*, denominación que es un galicismo del siglo XIX; centuria en la que se introdujo en castellano la acepción actual de la palabra *vasco*. Hasta entonces (lo he documentado en todo el primer cuarto del siglo XIX), en castellano (el que usaban los propios altonavarros euskaldunes descendientes de los vascos) *vasco* se usaba únicamente para designar a los *basques*, o sea a los habitantes del *País Basque* francés. Una de las mayores incógnitas del siglo XX y –todavía más– de la época de Franco es la de pudiera formarse la conciencia *vasca* en un conjunto de pueblos que carecían de ella. Aún en los años sesenta del XX, era fácil encontrar alaveses que no se habían planteado siquiera la posibilidad de que fueran precisamente eso, *vascos*. Crear esa conciencia y, además, hacerla hostil y violenta fue –en parte– una respuesta a la más desatentada de las represiones culturales, tanto más cuanto que se llevaba a cabo desde las instancias gubernativas franquistas a la vez en que se fomentaba el desarrollo económico de Guipúzcoa y Vizcaya y se respetaba la autonomía fiscal de Álava.

Aita Patxi era el nombre afectuoso que recibía un pasionista nacido en 1910, de familia rural –de caserío– en cuya formación fue anidando el sentimiento vasquista entonces en boga. En el libro queda sobreentendido ese proceso; no se detalla, seguramente por falta de fuentes, y valdría la pena saber cómo se formaban esas maneras de pensar. A juzgar por lo que sabemos del seminario de Vitoria en el mismo período, se trataba de un sentimiento reciamente católico que, en el fondo, concebía lo nacional –y quizás el cristianismo– con un matiz esencialista, sin parar mientes en que aquello podía caer en una reducción del cristianismo a moral.

¿Fue eso lo que ocurrió a Aita Patxi? En sus memorias, que es la fuente principal que emplea Hilari de Ragner, no afirma cosa tal, pero hay un toque de frialdad fácilmente perceptible cuando Aita Patxi habla de los *españoles*, a diferencia del calor con que habla de los *vascos* y de sus sufrimientos (también, de sus propias vivencias religiosas).

Esto último es paradójico. Es éste uno de los libros donde mejor se puede apreciar la fuerte impregnación religiosa del nacionalismo vasco de los días de la guerra. Es –la de Aita Patxi–, tal como aquí se expone tácita y explícita pero sucintamente, una fe cristiana que incluye *la patria*, siendo la patria el País Vasco. Pero la patria es un elemento más, cierto que principal. La veracidad del sentimiento cristiano que aflora en el sacerdote pasionista y en los gudarís a los que atendía no deja lugar a dudas.

Llama la atención, sobre todo, si se contrasta con las páginas, no menos densas en sentimiento religioso, de los requetés navarros que eran precisamente los que atacaban a los gudarís. De éstos, hay abundante correspondencia publicada. Mas, para ilustrar lo que digo, basta lo que recogen algunas de las cartas que ha publicado R. Ollaquindia: *Cartas de un requeté del tercio del Rey*, José María Erdozain, Madrid, Editorial Actas, 1997, 222 págs. Hilari Ragner habla,

en una de las páginas del libro, del extremado sentimiento de cruzada que ganó las tierras navarras en 1936. Y tiene razón. Creo que lo he reflejado en *Navarra, cien años de historia* (Pamplona, Diario de Navarra, 2003, libro por completo agotado y probablemente imposible de reeditar por el coste que supone la edición de las ilustraciones que incluye y que lo avaloran notablemente). Lo que resulta difícil es saber por qué ocurrió eso en Navarra y no sucedió en Álava, siendo así que, en ambas demarcaciones, en el propio PNV, se optó mayoritariamente por Franco y no por la República (una verdad, por cierto, que es justo recordar). La propia represión «nacional» fue mucho más dura en Navarra que en Álava.

Hay otro rasgo distintivo importante, que rezuma en el libro. La documentación de los requetés –las cartas que escribían a casa– respiran moral de victoria desde el primer momento (1936). Remito, por ejemplo, a las más que enjundiosas y significativas que, de su propio padre, ha publicado Víctor Manuel Arbeloa: «Once cartas de mi padre desde el frente (1936-1937)»: *Aportes*, xvii, núm. 48 (2002), 103-119. En el libro de Hilari Raguer, en cambio (y sin proponérselo), los gudarís aparecen continuamente en retirada, vencidos, acosado o en huida. Y una de las cosas que hería los sentimientos de Aita Patxi –porque lo consideraba moralmente reprochable– era la frecuencia con que los capellanes de gudarís se pasaban al bando *nacional*.

Hilari Raguer se da cuenta de ello y, en un lugar del libro, dice que carecían de armamento. Pero la bibliografía publicada por uno de los protagonistas –Sancho de Baurko– y la información que reúne la Asociación y Fundación que lleva su nombre no permiten sostener esa afirmación. Que, por otra parte, tampoco responde a lo que se sabía ya de la composición de los beligerantes en el frente Norte. Puede afirmarse puntualmente que el número de combatientes nacionales (y, por lo tanto, de fusiles) era inferior; que, en cambio, la artillería nacional era superior en una proporción de 80 a 100 y que, si los defensores de Euzkadi carecían de aviones, la aviación nacional era muy escasa y muy poco efectiva. Faltaba, creo, moral de victoria y tendríamos que preguntarnos –desapasionadamente– por qué.

Como se ve, el libro suscita un sinfín de comentarios, siendo así que se trata de la biografía de un sacerdote ejemplar que vivió hasta 1974 y que cabría ver en los altares. Esto es lo protagónico y, también, lo agónico del mensaje que el libro encierra, quizá sin que se lo proponga el autor. Es trágico pero invita a una infinita comprensión –de todos, troyanos y tirios– ver que gentes con unas mismas creencias y una manera parecida de vivirla se mataban a tiros convencidos de que hacían –unos y otros– lo justo.

Hilari Raguer ha sumado una buena obra a su importante bibliografía. Decía al principio que sus libros son siempre bienvenidos para la mayoría de los historiadores y que digo la mayoría y no todos por su propio compromiso personal con la causa catalanista. Pero muchos de los que leemos con gusto y con provecho su obra no somos siquiera nacionalistas de ninguna nación. En mi caso, me atrae la calidad de su obra y la hombría de bien del autor (que no es cosa menor).

José ANDRÉS-GALLEGO

Valentí SERRA DE MANRESA, *Tres segles de vida missionera: la projecció pastoral «ad gentes» dels framenors caputxins de Catalunya (1680-1989)*. (Col·lecció Sant Pacià, 85) Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, 2006. 750 p.

He aquí una contribución importante para la historia de la misionología por su tamaño y por su rico contenido. Se trata de la aportación de una humilde institución religiosa a la inmensa acción pastoral de las misiones «ad gentes», o simplemente a las misiones. He aquí el fruto de un alumno estudioso a las publicaciones de una vigorosa Facultad de Teología, la de Catalunya, en Barcelona, a la que confiere brillo y peso, como lo pone de relieve el profesor Joan Bada en el ponderado prólogo escrito para el libro (pp. 9-13).

He aquí un estudio con el que el autor completa la historia de la Provincia capuchina de Cataluña, madre de los capuchinos en España. En pocos años (1996-2006) Valentí Serra ha dado cima a la historia iniciada por Basili de Rubí, *Un segle de vida caputxina...* (Barcelona 1978) con seis poderosos volúmenes dedicados por este orden al siglo XVIII, al XIX, al XX desde la restauración al estallido de la guerra civil de 1936, a las clarisas capuchinas de Cataluña y Mallorca, a la Tercera Orden Franciscana dependiente de los capuchinos y a los tres siglos de vida misionera que ahora presentamos. Con dificultad se puede pedir más en menos tiempo y con tanta altura.

El autor inicia su estudio con un acopio impresionante de fuentes, tanto documentales (pp. 23-38), como impresas y bibliografía (pp. 39-80). Entre las primeras, advertirá el lector la visita de docenas de archivos, propios o ajenos, de dentro y de fuera de la Orden, catalanes, españoles, romanos y americanos. Entre las segundas encontramos muchos cientos de fuentes impresas y de títulos bibliográficos. Aunque gran parte las tenga al alcance de su mano, gracias a la «Biblioteca Hispano-Capuchina», que él dirige, el alarde de fuentes no puede resultar más impresionante. Aunque para el avance científico resulta más importante el contenido del estudio. Lo divide en cuatro partes, con algún parecido a un edificio de cuatro alas bien proporcionadas.

En la primera parte estudia las misiones y presencias en el continente americano al tiempo de la colonia y en el siglo XIX. Dedicada atención muy especial a la misión de Trinidad y Guayana, gloria y corona de la Provincia de Cataluña. No dejarán de sorprender al lector las presencias al tiempo de la exclaustración española en Ecuador y Colombia, así como en América Central, vivero de religiosos eximios para la restauración de la Orden en España. Con buena lógica añade también la presentación de las misiones en Costa Rica, México, Honduras, Nicaragua, Panamá, el vicariato de Bluefields, así como las misiones de Caquetá, Putumayo y Amazonas y Leticia. No todas alcanzaron la misma entidad, pero en todas alentó el mismo espíritu misionero. No deja de consignar la eficaz ayuda de misioneros de la Provincia de Navarra, después de la guerra civil de 1936 (pp. 586-587).

En la segunda parte estudia las misiones en Asia, en concreto la de Mesopotamia (actual Irak) en el siglo XIX y la de Filipinas y Micronesia en el XX. Ambas misiones, pero sobre todo la primera, resultarán para muchos lecto-

res como verdaderos descubrimientos misionales. Consigna la ayuda que los religiosos españoles exclaustrados prestaron a dicha misión. El gobierno y dirección estuvo en manos de religiosos catalanes, pero fueron no pocos los de otras Provincias que desde Roma fueron destinados a la misma. Se trata de cuestión de espacio, pero el lector avezado no puede menos de echar en falta una más amplia noticia de la vida heroica de esta misión y de los misioneros que fallecieron entre el Trigris y el Éufrates, como el destierro de Babilonia, dejando allí no sus cítaras, sino sus huesos. En varias ocasiones se trató de verdaderos martirios, que nunca llegarán a la santidad canonizada.

El estudio ofrece una cuarta parte, muy específica y significativa, y que muchos lectores recibirán con gran aceptación: la inculturación de la fe católica en las misiones de los capuchinos catalanes. Trata de los métodos de evangelización, las dificultades de la misma y las aportaciones etnolingüísticas, con párrafos individualizados para Guayana y la Amazonía. Resulta de interés excepcional el párrafo dedicado al misionero Marcel·lí de Castellví y a la fundación del CILEAC (Centro de investigaciones lingüísticas y etnográficas de la Amazonía Colombiana), sin precedente en Colombia y que quiso reunir como en un arca todas las iniciativas y logros de los misioneros, publicó numerosos estudios y cesó, sin apoyo, en la década de 1970. Crece el interés al leer el amplio párrafo dedicado a algunos problemas de conciencia, mentalidad y cultura. Fueron problemas personales por no poder cumplir a la letra la Regla seráfica, por ejemplo, en cuestión de pobreza, no poder recibir el sacramento de la confesión con frecuencia, con ramificaciones sobre la observancia del ayuno y la abstinencia, la celebración de la misa con las rúbricas señaladas en el misal, viviendo los misioneros muy lejanos para llevar una vida regular y de observancia.

El denso contenido de los tres siglos de vida misionera se completa con un apéndice gráfico (pp. 643-701), en el que el autor ha elegido muchas docenas de grabados; y para tiempos más recientes ha podido contar con docenas de fotografías de personas, edificios y lugares emblemáticos, que enriquecen insospechadamente el texto. El autor completa su estudio con dos ricos índices, uno toponímico y otro onomástico.

Terminemos esta recensión apuntando a la lectura agradable con datos e insinuaciones que «enganchan» como una novela. Pero sobre todo el estudio pone de relieve la irreprimible inquietud misionera de la Provincia de capuchinos de Cataluña, que fundó no sólo las conocidas misiones coloniales de América Latina, sino que llegó a Mesopotamia y a la Micronesia, ayudados en estos dos casos por misioneros de otras Provincias, con evidente capacidad de relación, aunque manteniendo la autoridad y el gobierno. No se olvide tampoco que los misioneros catalanes demostraron en sus misiones un grado de elevación cultural que no se halla en misiones de otras Provincias; pongamos, por ejemplo, la creación y administración de los grandes potrerros, o el avance técnico en pequeñas fábricas de lienzo y el tinte de los mismos. De casta le viene al galgo.

Es imposible que en un estudio de tal envergadura no haya alguna mínima ausencia bibliográfica, o alguna interpretación con diferente óptica. Pero se trata siempre de limitaciones mínimas, que nada restan al valor global del estudio.

No terminaremos esta recensión sin felicitar al autor por haber completado con tal brillantez la historia de su Provincia religiosa de Cataluña, con método crítico, riguroso y con cercanía a los lectores.

TARSICIO DE AZCONA, OFMCAP.

A. BARDAVIO, P. L. ARTIGUES, M. MIQUEL, D. MIQUEL, J. CASAS, *Historia de Sant Cugat del Vallès*. Sant Cugat del Vallès 2006. 286 p, amb il·lustracions.

Es tracta d'una obra col·lectiva que mira de donar una visió de conjunt de la història de la vila de Sant Cugat del Vallès (Barcelona) des de la prehistòria fins a l'actualitat, per cert molt ben il·lustrada amb fotografies, gravats, maquetes i gràfics. No comento els interessants apartats dedicats a la seva prehistòria i a l'època romana, perquè no són de la meua especialitat, que és la història monàstica benedictina. Interessant i extens el treball de Marina Miquel dedicat a historiar el monestir benedictí des de la seva fundació fins el segle xv, a pesar d'algunes imprecisions, com ara quan parla «dels infants lliurats al monestir per rebre els ordes monàstics» (p. 95), perquè no existeixen els ordes monàstics, era només per a professar com a monjos quan arribessin a l'edat competent. I els oficis claustrals de cellerer, reboster, hostaler i hortolà no eren ocupats per llecs (p. 97), sinó per monjos, tot i que sovint se servien de germans llecs o seglars. Per a donar una visió completa del funcionament del monestir li manca referir la forma d'ingrés, professió, estudis i extracció social dels monjos, el seu horari i les seves ocupacions. Tampoc dóna la llista dels seus abats, que és com l'espina dorsal sobre la que es basteix la història dels monestirs, ni tampoc del seus priors ni pabordes. I ni ella ni els seus companys citen a la bibliografia obres cabdals com el cartoral de J. Riu, les obres del canonge Gaietà Barraquer, que tan feu per la recuperació dels patrimoni monàstic, ni tampoc les meves obres *Abaciologi benedictí de la Tarraconense*, ni la *Història de la Congregació Claustral (1215-1835)*, que segur els haurien subministrat força dades per a capir el funcionament global del monestir. De tota manera, fins el segle xv la història del monestir, al redós del qual nasqué la vila homònima, és força completa, en canvi Domènec Miquel que teòricament continua la història del monestir i vila fins a la primeria del segle xix redueix la vida del monestir als conflictes que aquest tingué amb el bisbe diocesà i amb els viletans –per cert comuns a tots els monestirs benedictins, com Ripoll, Roda, Sant Feliu de Guíxols i d'altres–. I se centra en l'estudi del patrimoni i de l'economia del monestir com la majoria dels historiadors des la meitat del segle passat ençà, –potser perquè d'aquest tema ens ha arribat moltíssima documentació– com si els monestirs fossin només unitats de producció o recaptació, oblidant la seva benèfica influència religiosa i assistencial, la seva obra cultural amb la seva escola monàstica, escriptorium, biblioteca, arxiu, i les aportacions litúrgiques, musicals, literàries, etc. Hauria valgut la pena que hagués fet esment de la impremta incunable que hi hagué en el monestir, del grapat d'abats i monjos que ocuparen càrrecs importants dins i

fora de la Congregació Claustral, com ara bisbes, presidents de la Congregació Claustral, membres de diverses acadèmies literàries i de ciències, com Manuel Vega que publicà per primera vegada les poesies del cèlebre rector de Vallfogona, etc. Perquè tot el positiu del monestir honora la història d'aquest i de la vila. Potser l'autor pensant en fer la història de la vila ha prescindit força de la del monestir, que per a sort o dissort anaren mútuament lligades fins a l'exclaustració del 1835. Tot el que acabem d'escriure no vol desmereixer l'esforç esmerçat i l'encert d'aquest volum, que cronològicament és la història més completa de la vila especialment dels segles XIX i XX, en que arriba a la seva majoria d'edat ja sense cap interferència monàstica, i només per això no hauria de faltar en cap casa de Sant Cugat del Vallès.

E. ZARAGOZA

L'eremita Francesco di Paola viandante e penitente. Atti del III Convegno Internazionale di studio. Paola 14-16 settembre 2000. «Bibliotheca Minima» n. 5. Roma, Curia Generalizia dell'Ordine dei Minimi 2006. 446 p.

Han visto, por fin, la luz las actas del Congreso internacional de estudios celebrado en Paula (Italia) en septiembre del 2000, bajo la dirección científica de monseñor Mario Sensi. Por lo que sabemos, el largo lapso de tiempo transcurrido no se ha debido a otra cosa que a la negligencia de algunos relatores morosos, mal que no infrecuentemente padecen muchos sufridos editores de este tipo de actas, obligados, además, a soportar las quejas de los ponentes puntuales.

Este ha sido el tercer Congreso en torno a la figura de San Francisco de Paula celebrado en su ciudad natal. Los anteriores tuvieron lugar en 1983 y en 1990 y versaron, respectivamente, sobre la figura del Santo enmarcada en el entorno eclesial y social en que vivió (*S. Francesco di Paola – Chiesa e società del suo tempo*) y la religiosidad popular suscitada a lo largo del tiempo por él (*Fede, pietà, religiosità popolare e S. Francesco di Paola*).

Queriendo conectarse conceptualmente al gran jubileo del 2000 y a su componente de peregrinación, el Congreso se ha centrado en la vocación eremítica de San Francisco caracterizada por una acentuada dimensión penitencial y realizada, todavía jovencísimo, inmediatamente después de una peregrinación a Asís.

Las diversas ponencias publicadas versan sea directamente sobre el Santo fundador de los mínimos, sea sobre su contexto histórico y cultural como ermitaño y peregrino. Al primer grupo pertenecen las aportaciones de C.D.Fonseca (*San Francesco di Paola, eremita e penitente*), E.Paoli (*La santità canonizzata di Francesco di Paola*, ponencia, por cierto, notabilísima), G.Palumbo (*Dalle dispute sull'autenticità all'utilizzo come fonte storica: annotazioni sulle reliquie di San Francesco di Paola*), P.Dalena (*I viaggi di San Francesco da Paola*), G.Fiorini Morosini (*S. Francesco di Paola profeta della penitenza*), C.Leonardi (*Francesco di Paola e Girolamo Savonarola: due profeti della conversione?*) y

S. Corradini (*Il processo di canonizzazione di S. Francesco di Paola alla luce della odierna normativa*). Al segundo los trabajos de R. Grégoire (*Santi eremiti e pellegrini*), F. Dal Pino (*Movimenti eremitici nel Quattrocento italiano*), E. Susi (*Rapporti fra gli eremiti di Montelucio e l'Ordine dei Minimi*), P. De Leo (*Telesforo eremita nella Calabria Citra testimone e profeta dei suoi tempi*), M. Sensi (*Pellegrinaggi al santuario sanfrancescano della Porziuncola*), G. Vitolo (*Forme di eremitismo indipendente nel Mezzogiorno medievale. Mezzogiorno terra di eremiti*), R. Di Meglio (*Le Osservanze in Calabria nel secolo XV*) y C. Cargnoni (*Letteratura apocalittica alla fine del Medioevo*). Los especialistas franceses se han ocupado, por una parte, de la atribución de un papel profético a Francisco de Paula en el marco de la realeza francesa (C. Beaune, *François de Paule et le rôle messianique des rois de France*) y, por otra, de la Orden por él fundada y de su acción en la Contrarreforma (M. Venard, *Les Minimes dans la Réforme Catholique, avant et après le Concile de Trente*). Mención especial hay que hacer del trabajo de R. Benvenuto (*La duplice messa all'Indice delle lettere di S. Francesco di Paola*), que, más allá de la especificidad enunciada, resulta el mejor estudio realizado hasta hoy sobre el epistolario del Santo. En sus conclusiones, la maestría de André Vauchez hace aflorar el gran interrogante sobre la tradición eremítica de la cual procede el eremitismo paulano, poniendo de manifiesto la diferente respuesta dada en el Congreso entre el monacato greco-bizantino o la espiritualidad y la cultura latina. Como señala también Vauchez, la organización de este Congreso ha respondido al esfuerzo que vienen efectuando los Mínimos en orden a purificar la memoria histórica de su instituto.

JOSEP M. PRUNÉS

Xavier BATISTE i MERCADÉ, *A quaranta anys del Vaticà II. Com veig l'Església a casa nostra?* Pròleg de Ramon Prat i Pons. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2006. 77 p.

És una publicació, que sens dubte, ha vingut motivada, estimulada, pel treball de l'autor a l'Institut Superior de Ciències Religioses de Lleida (IREL), el director del qual, Ramon Prat i Pons, hi ha escrit un pròleg. Aquestes pàgines recullen molt bé l'afecte de l'autor vers l'Església que viu a les diòcesis que, estan agrupades en allò que, amb nom propi, es denomina Conferència Episcopal Tarraconense, encara que no catalana, i traspuen segurament una certa enyorança, pensant en les posicions sobre l'Església en persones i certes realitats que volien portar a la pràctica l'esperit del Concili Vaticà II, actualitzat a Catalunya en el treball engrescador del Concili Tarraconense. Tanmateix, no perd l'esperança d'anar avançant en el camí d'aconseguir aquelles fites.

El llibret ha volgut recollir una visió d'aquesta realitat, acompanyada de la fidelitat a aquells sentiments, i més que el contingut essencial, el que ha de cridar l'atenció, i fer-ne grata la lectura, és la forma literària amb què l'autor el presenta, quan pren com a recurs per al punt de partida, una imatge –en el sentit

d'una paràbola— de la Mare de Déu de la Fontcalda —que és troba tan lligada a la vida i l'obra de la figura del Dr. Joan Baptista Manyà, —exemplar per la fidelitat als seus ideals humans, sacerdotals i patriòtics. I aprofita el nom tan suggerent per a una advocació de Maria —el de Fontcalda—, per a extreure'n conseqüències positives, i la posa en una centralitat geogràfica respecte a Tarragona, Lleida i Tortosa. I tot això li dóna ocasió per glossar la importància que atribueix a alguns noms, en la línia dels quals es pot considerar: el cardenal Vidal i Barraquer, i els arquebisbes Pont i Gol i Torrella.

El treball podrà servir per a fer conèixer les característiques dels ambients eclesials més coneguts, i dedica òbviament l'atenció preferent als corrents de pensament i d'actuació que puguin ajudar a configurar la imatge d'Església que vol presentar, trobant aspectes de la vida esponerosa que en alguns moments ha emergit. Aquest afany de defensar, legítimament, una manera de presència de l'Església al país, no li haurà de fer minvar, ni la visió realista de les deficiències que acompanyen sempre la condició humana i que es manifesten sovint en l'espiritualitat i en la vida intel·lectual, ni l'optimisme sobre el fet de trobar o retrobar la bona via, en una obertura a tots, els valors aprofitables, també els que no han rebut en el llibre, potser per la brevetat, gaire atenció.

L'amable interès per l'actualitat el fa més aviat benèvol a l'hora de jutjar certes realitats existents o de mirar amb simpatia i un cert esperit utòpic, les comunitats de ritus orientals que, amb els seus pastors, que són entre nosaltres, i albirat la influència que podrien tenir en alguns canvis que insinua per a la disciplina dels sagraments, en l'orde o en el matrimoni.

Ferran BLASI BIRBE

Rafael GAMBRA, *La primera guerra civil de España (1821-1823). Historia y meditación de una lucha olvidada*. Prólogo de S.A.R. Don Sixto Enrique de Borbón. Buenos Aires - Santander, Ediciones Nueva Hispanidad 2006. 156 p.

Se trata de la reimpresión de la segunda edición (Editorial Escelicer, 1972) de una obra que había visto la luz en 1950. Rafael Gamba Ciudad (1920-2004), catedrático de filosofía y original y prolífico pensador, con un substrato tomista e influenciado por Saint-Exupery, fue también un conocido carlista, comprometido en los avatares políticos del tradicionalismo —de ahí el prólogo de don Sixto Enrique de Borbón a esta edición póstuma. Su obra es extensa y abarca tanto la filosofía como la teoría política, la historia o la religión. Esta obra sobre las luchas durante el trienio liberal, obra de juventud, como la calificó el propio Gamba en el prólogo a la edición de 1972, tiene un carácter reivindicativo, que atestigua su subtítulo «historia y meditación de una lucha olvidada». En efecto, dentro de las luchas antiliberales que tuvieron a España por escenario durante el siglo XIX, el protagonismo lo acaparan las tres guerras carlistas, aunque la segunda, la que siguió al fracaso del plan de Balmes que tenía por objetivo el «matrimonio real», sea a veces considerada por los historiadores de fuera de Cataluña como un acon-

tecimiento marginal y se vean historias de la guerra de 1872-1876 como historias de la «segunda guerra carlista» (así, por ejemplo, Vicente Garmendia). Parecida valoración tenía por entonces el levantamiento contra el Estado surgido del pronunciamiento de Riego en 1820. Al escribir esta obra, por tanto, Gamba proclama su importancia y, sobre todo, proclama su carácter de primera guerra civil de España y de precedente de las guerras carlistas. No hay en aquel momento una cuestión dinástica –incluso el infante don Carlos María Isidro, el futuro Carlos V, jura la Constitución de 1812, como lo hace su hermano el rey Fernando VII–, pero los planteamientos ideológicos anuncian los de 1833 y muchos de los combatientes de ahora serán más tarde carlistas. Hay sin duda en Gamba motivaciones personales a la hora de estudiar una guerra que tuvo dos escenarios casi únicos: Navarra y Cataluña. En efecto, hijo del valle navarrés del Roncal, se sintió siempre entroncado con su lugar de nacimiento, a pesar de haber pasado la mayor parte de su vida en Madrid. Pero el impulso de fondo debió de ser el que nacía de su arraigado tradicionalismo, que entre otras cosas le llevaba a combatir una historiografía de cariz liberal-conservadora dominante antes de 1936 y una historiografía de «partido único» después de 1939.

La obra consta de cuatro capítulos. Sólo el segundo, el más largo, se ocupa propiamente del curso de la guerra. Con aportación de documentos inéditos detalla las escaramuzas y encuentros con las fuerzas liberales y presta una especial atención a la expedición de la División Real de Navarra hasta la Seu d'Urgell y Tremp para enlazar con las fuerzas realistas catalanas y con la Regencia de Urgell. Los restantes capítulos componen un ensayo bibliográfico y político sobre la historia de España de los siglos XIX y XX; y sobre la definición de las «dos Españas» y de su enfrentamiento, desde una perspectiva de la que Gamba es uno de los más firmes, coherente y reconocidos representantes.

En 1950 se podía hablar de una lucha olvidada. Más tarde surgieron las obras de Comellas o de Jaume Torras y hoy la bibliografía es abundante, sobre todo en estudios parciales o sectoriales. Pero la obra de Gamba permanecerá como el contrapunto tradicional en un tema en el que la historia no ha sido siempre imparcial.

Josep M. MUNDET I GIFRE

Valeriano SÁNCHEZ RAMOS (ed.), *Los Mínimos en Andalucía. IV Centenario de la fundación del Convento de Nuestra Señora de la Victoria de Vera (Almería)*. Almería, Instituto de Estudios Almerienses, 2006. 656 p.

Hasta tiempos recientes la historia de los mínimos en España era escasa (sin apenas obras), repetitiva (sin nuevos datos) y poco interesante (en cuanto nadie se interesaba por ella). Sólo el terciario mínimo Federico Martí Albanell (†1936) pergeñó algunos artículos brevísimos inseridos en los Almanagues devocionales que los mínimos publicaron en Barcelona entre 1922 y 1934. En las décadas posteriores apenas hay ninguna aportación novedosa y destacable, excepción hecha

de unos apuntes sobre la antigua provincia de Mallorca redactados por el Padre Florencio Rodríguez (†2001), que vieron la luz en 1982. En los últimos años algunos historiadores locales se ocuparon de los conventos de Muro (D.Payeras en 1991), Santa María del Camí (J.Capó, 1993) y Alcantarilla (P.Montesinos, 2003). En el siglo actual un grupito de investigadores, sobre todo andaluces, han comenzado a interesarse por el pasado hispánico de este instituto religioso y de ese interés han derivado algunos artículos en publicaciones diversas.

Por todo ello, este libro, aunque circunscrito en su ámbito territorial a Andalucía, tiene un carácter excepcional. Recoge las ponencias presentadas por trece especialistas en la Jornada de estudio celebrada en la antigua iglesia conventual de Vera (hoy Auditorio Municipal) el 30 de abril de 2005, organizada por el Ayuntamiento de la localidad y el Instituto de Estudios Almerienses, con la colaboración de la Diputación de Almería y de la parroquia veratense. El encuentro fue coordinado por Valeriano Sánchez Ramos (director del Instituto) y Juan Aranda Doncel (de la Academia de Córdoba). Por una parte, el libro recoge aportaciones de desigual extensión sobre la historia de los conventos de varias localidades andaluzas: Córdoba (J.Aranda Doncel), Antequera (J.Escalante Jiménez), Sevilla (M. Fernández Rojas), Motril (D.A. López Fernández), La Puebla de Cazalla (F.J. Gutiérrez Núñez), Málaga (F.J. Rodríguez Marín), Jerez (M. Romero Bejarano), ámbito gaditano (P.J.Pomar), Berja y Vera (V.Sánchez Ramos). Otro campo de estudio emprendido en la jornada es el de la devoción: las devociones populares en el convento de Granada (M.L. López-Guadalupe Muñoz) y la devoción malacitana a Nuestra Señora de la Victoria (M. Reder Gadow). En el encuentro fue objeto de tratamiento también la iconografía de la Virgen de la Victoria (J.L. Romero Torres). Como complemento, aunque afecte sólo tangencialmente a Andalucía, se incluyó un estudio de la Orden en España desde su restauración hasta la guerra civil. Ya hemos dicho que el alcance y la extensión de las respectivas aportaciones es muy diverso, yendo desde la exposición pormenorizada hasta la simplicidad compendiativa, respondiendo también a las competencias e intereses de los ponentes, desde quien incide más en la precisión histórica hasta quien se ocupa más ampliamente de la derivación artística. A pesar del carácter fragmentario, creemos que el volumen logra dar una idea de la importancia que esta Orden mendicante tuvo en la región andaluza. En su conjunto, como señala el editor, los datos aportados serán de obligada referencia en futuras obras.

Este es, pues, un libro importante. El encuentro que refleja ha permitido superar el aislamiento con el que los diversos investigadores trabajaban esta parcela humilde, pero no irrelevante, de la historia de las Órdenes religiosas en España. La Orden Mínima en Italia ha propiciado hace unos años encuentros de este tipo. El pasado de la Orden en Francia y Alemania está todavía en buena parte por descubrir. Tal vez respecto a Francia resulte determinante el coloquio de septiembre de 2007 que bajo el título *François de Paule et les Minimes à Tours et en France (xve – xviii siècle)* ha organizado la Universidad François Rabelais de Tours.

En honor a la verdad, hay que hacer, respecto a la edición de *Los Mínimos en Andalucía*, dos reproches formales. Uno es menor y de orden tipográfico: la

intensidad de la tinta usada en las notas; que sean notas a pie de página no significa que haya que favorecer su ilegibilidad. Más de lamentar es que una obra de este tipo carezca no sólo de un deseable índice de nombres propios, sino también de un índice general (!).

JOSEP M. PRUNÉS

Fermín PALMA, *Vida y obra del doctor Benito García de los Santos, secretario de Jaime Balmes*. Prólogo de Luis S. Granjel. Jaén 2006. 114 p. Ilustrado.

Como indica el título, se trata de la biografía, de matices más bien hagiográficos, de quien fue secretario de Jaime Balmes entre 1844 y 1847. Fermín Palma repasa someramente diversas facetas de la vida de García de los Santos: su formación, sus años junto a Balmes, sus publicaciones científicas y apologeticas, su actividad como profesor de ciencias naturales. Benito García de los Santos nació en Madrid en 1823 y estudió medicina, carrera que apenas ejerció. De la medicina le interesaron especialmente los aspectos humanísticos y antropológicos y por eso más que de un médico hay que hablar de un publicista católico. Su labor médica quedaría agotada en la redacción de algunas memorias e informes, además de la traducción de las *Lecciones orales de clínica quirúrgica*, de Dupuytren. En 1844, cuando Balmes se instala en Madrid para fundar un periódico, que sería *El Pensamiento de la Nación*, García de los Santos está terminando sus estudios de medicina y a pesar de su juventud es ya conocido en los círculos literarios de Madrid: ha publicado dos libros, *El libro de los Deberes. Estudio de los afectos y virtudes del hombre* (Madrid, 1842), y *Consejos a las niñas* (Madrid, 1843), y colabora en *El Corresponsal*, que dirige Carlos Aribau. Y cuando Balmes indaga en quién confiar como secretario y colaborador en las tareas del nuevo periódico, amigos comunes le presentan al joven estudiante. García de los Santos se convierte en la persona de confianza de Balmes en Madrid: examina la correspondencia que se recibe en la redacción de *El Pensamiento de la Nación*, compagina, colabora en las crónicas y reportajes, aunque somete todas las decisiones al criterio el Vicense. Además, cada tarde, si Balmes se halla en la capital, pasean un rato, durante el cual hablan de los temas más variados: política, historia, filosofía, religión, moral, costumbres, etc. Las responsabilidades de García de los Santos se incrementan cuando Balmes se halla de viaje. El cierre de *El Pensamiento de la Nación*, al constatarse el fracaso del plan de Balmes del «matrimonio real» significó el fin de la colaboración de García de los Santos, pero no su amistad, que perduraría hasta el fallecimiento de Balmes.

Acabada la carrera de medicina y hechos unos estudios en el Colegio de San Fernando, en el Jardín Botánico y en el Museo de las Ciencias Naturales, obtuvo el título de regente de segunda clase de Ciencias Naturales y en marzo de 1847 pasó a ejercer la docencia en el instituto de segunda enseñanza de Jaén. Más tarde obtendría el doctorado en medicina, lo cual le permitiría ascender a la categoría de catedrático de ciencias naturales, y en 1857 se incorporó como tal

al instituto de Barcelona. En esta ciudad fallecería, según el autor en 1869 o 1870, aunque el padre Casanovas sitúa la muerte en 1862.

En todos estos años continuó su labor de publicista, con obras relacionadas con las disciplinas científicas, pero también con las religiosas y humanísticas: publicó, entre otros, *Pío IX, Balmes y la revolución* (1849), *Biografía de don José Escolano y Fenoy, Obispo de Jaén* (1853) y *Concordancia del Génesis con las Ciencias Naturales* (1856). Pero aquí nos interesa destacar su *Vida de Balmes, extracto y análisis de sus obras* (1848), una extensa obra, de más de setecientas páginas, que fue publicada inicialmente en fascículos. García de los Santos había recogido muchas notas en vida de Balmes para redactarla y había intentado inútilmente que éste le autorizara su publicación. Muerto el filósofo, dos escritores se lanzaron, podemos decir que frenéticamente, a publicar una biografía de Balmes: el propio García de los Santos y Buenaventura de Córdoba, que se había dado a conocer con una biografía muy apreciada del caudillo carlista Ramón Cabrera. Ambos se enzarzaron en una agria carrera por conseguir el favor de Miguel, el hermano de Balmes, ganada finalmente por García de los Santos, por motivos ciertamente objetivos y razonables. Pero la polémica llegó al público, que se dividió en dos bandos, el de Córdoba y el de García de los Santos, mientras seguía la publicación de los fascículos de uno y otro. El padre Casanovas, mostrándose crítico con ambos, no deja de reconocer una mayor altura de miras y un mayor valor testimonial en la obra de nuestro autor. Pero de todo esto nada dice Fermín Palma, quizá por ignorancia, porque en la bibliografía usada no se cita el clásico *Balmes. La seva vida, el seu temps, les seves obres*, del padre Casanovas, sino únicamente la biografía y el epistolario que publicó la BAC, donde nada consta de esta polémica.

Josep M. MUNDET I GIFRE

Jorge Alberto JORDÁN FERNÁNDEZ, *El convento de Nuestra Señora de la Victoria de Olvera (1582-1835). Una aproximación a su historia a través de los protocolos notariales*. Ronda, Editorial La Serranía 2006. 221 p.

Jorge Alberto Jordán había escrito ya diversos artículos relativos a los antiguos conventos de mínimos de la provincia de Sevilla. El presente libro tiene un recorrido más dilatado, en cuanto no se limita a un determinado aspecto o a un corto período temporal, sino que aborda la historia de un pequeño convento, el de mínimos de Olvera, perteneciente a la provincia monástica de Granada, desde su fundación hasta su cierre y desaparición.

Ante todo, hay que aclarar que el subtítulo, sin duda motivado por la modestia del autor, es a todas luces engañoso. La obra que reseñamos no es una mera *aproximación*. Jordán se ha *adentrado*, y no poco, en la historia de este pequeño cenobio. Estos dos centenares de páginas esconden una labor meritoria de varios años. Cualquier historiador que haya abordado, al nivel que sea, la historia de una institución religiosa, sabe que a veces, aun contando con una

documentación bien estructurada, no es fácil desentrañar y ordenar significativamente las noticias que las fuentes aportan. El autor ha tenido que lidiar con una dificultad añadida. Dada la escasez de documentación interna generada por los mínimos olverefios, Jordán se ha visto obligado a trabajar principalmente con los protocolos notariales de la localidad custodiados en el Archivo Histórico Provincial de Cádiz. A través de ellos (las notas a pie de página señalan citas de más de 70 legajos distintos) aborda la fundación del convento y su evolución histórica. Una atención notable y minuciosa la dedica a la economía de la comunidad y, pese a lo exiguo de la documentación sobre este punto, se atreve incluso a destinar un capítulo a la vida cotidiana de los frailes. En la obra abundan las transcripciones, de forma que al lector le es ofrecida frecuentemente no sólo la información de los hechos, sino también el texto del que procede.

JOSEP M. PRUNÉS